NEDERLANDSE MARTELAREN

DEEL 1

# Tot in de dood

*Acht Nederlanders die om hun geloof stierven, van Jan de Bakker tot Frans van der Lugt*

*Wees trouw tot in de dood, en Ik zal u de kroon van het leven geven.*

Openbaring 2:10

WIM KAMPHORST

NEDERLANDSE MARTELAREN · DEEL 1

# Tot in de dood

*Acht Nederlanders die om hun geloof stierven, van Jan de Bakker tot Frans van der Lugt*

WIM KAMPHORST

# *Inhoud*

**Inleiding: trouw tot in de dood** **2**

**Jan de Bakker: de priester die geen herinnering mocht houden** **7**

**Anneken Jans: een testament voor een jongen die nog niet kon lezen** **19**

**Elisabeth Dirks: de lerares die geen namen noemde** **32**

**Dirk Willems: de man die terugliep over het ijs** **44**

**Robert Regout: de hoogleraar die het recht boven de macht zette** **55**

**Bastiaan Jan Ader: de dominee die adressen uitdeelde** **67**

**Nico Kluiters: herder van de herders** **79**

**Frans van der Lugt: de pater die in Homs bleef** **92**

**Nawoord** **104**

*Tot in de dood. Nederlandse martelaren, deel 1*

© 2026 Wim Kamphorst
Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit de eigen getuigenis van een persoon of uit latere overlevering bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd.

Dit boek is gratis te lezen en te downloaden op wimkamphorst.nl.

# *Inleiding: trouw tot in de dood*

Op 15 september 1525 zou een griffier in Den Haag gezegd hebben dat er van een veroordeelde priester geen "memorie" mocht overblijven. Geen herinnering, geen naam, geen graf. Vijfhonderd jaar later hield Woerden een heel programma rond het leven van die priester, Jan de Bakker. In januari 1549 vonden een paar mannen in een huis in Leeuwarden een Nieuw Testament in het Latijn, en ze dachten dat ze de vrouw van Menno Simons in handen hadden. In januari 2014 vroeg een oude Nederlandse jezuïet vanuit het belegerde Homs, in Syrië, de wereld om eten.

Ze werden alle drie gedood. Bij de eerste twee zeggen de bronnen waarom: om wat ze geloofden. Bij de derde weet niemand wie hem doodde of waarom. Wel weten we dat hij had kunnen vertrekken en bleef.

In het laatste boek van de Bijbel staat een brief aan de gemeente in Smyrna. Daarin zegt Jezus: *Wees niet bevreesd voor wat u lijden zult. Zie, de duivel zal sommigen van u in de gevangenis werpen, opdat u verzocht wordt. En u zult een verdrukking hebben van tien dagen. Wees trouw tot in de dood, en Ik zal u de kroon van het leven geven* (Openbaring 2:10).

Dit is het eerste deel van een reeks over Nederlanders die om hun geloof gedood werden, of om wat hun geloof hen liet doen. Ik volg daarbij het voorbeeld van Roberts Liardon, die in zijn boekenreeks *God's Generals* het leven van predikers beschreef, met hun roeping, hun kracht en hun zwakke kanten.

## Vijfhonderd jaar

De eerste van de acht mensen in dit boek werd in 1525 gewurgd en verbrand in Den Haag, ongeveer zesentwintig jaar oud. De laatste werd in 2014 bij het jezuïetenhuis in Homs doodgeschoten, op zijn vijfenzeventigste.

Daartussen staan een vrouw uit Den Briel die in een Rotterdamse cel een testament schreef voor haar zoontje Esaias. Een gewezen begijntje in Leeuwarden dat Latijn verstond en haar rechters geen enkele naam gaf. Een man uit Asperen die mensen in zijn huis liet samenkomen, en van wie verteld wordt dat hij over het ijs terugliep om zijn achtervolger te redden. Een jezuïet en hoogleraar volkenrecht die in de eerste weken van de bezetting opschreef wat een bezetter wel en niet mag, en die in Dachau stierf. Een hervormde dominee uit Nieuw-Beerta die zijn pastorie openzette voor onderduikers en bij Rhenen werd gefusilleerd. En een jezuïet uit Delft die pastoor werd van een dorp in Libanon en op weg daarheen werd ontvoerd.

Ze hoorden bij heel verschillende kerken. Jan de Bakker was een rooms-katholieke priester die trouwde en tegen de aflaathandel preekte; lutheranen en gereformeerden herkennen zich allebei in hem. Anneken Jans, Elisabeth Dirks en Dirk Willems hoorden bij de dopers, de beweging waaruit de doopsgezinden en mennonieten voortkwamen. Bastiaan Jan Ader was hervormd predikant. Robert Regout, Nico Kluiters en Frans van der Lugt waren rooms-katholieke priesters, alle drie jezuïet. Over veel dingen zouden ze het met elkaar oneens zijn geweest. Ik zet ze hier toch naast elkaar.

## Wie is een martelaar?

In de rooms-katholieke kerk is een martelaar iemand die gedood wordt uit haat tegen het geloof. Of dat bij Nico Kluiters zo was, onderzoekt een kerkelijke rechtbank in Beiroet sinds 2022. Het proces voor Frans van der Lugt ligt volgens Katholiek Nieuwsblad sinds dat jaar stil. Bastiaan Jan Ader werd gefusilleerd als represaille voor een aanslag waar hij niets mee te maken had. Hij zat vast om wat zijn geloof hem had laten doen.

In dit boek gebruik ik het woord ruimer. Een martelaar is hier iemand die gedood werd om zijn geloof, of omdat zijn geloof hem liet blijven waar het gevaarlijk was. Waar een kerk er nog over oordeelt, loop ik daar niet op vooruit.

## Christenen tegenover christenen

De eerste vier mensen in dit boek werden gedood door andere christenen. Jan de Bakker werd verhoord door theologen uit Leuven. Het vonnis over Dirk Willems werd getekend door zeven mannen uit zijn eigen stadje. De doodstraf voor herdoop was in die jaren wet.

Ik vind dat moeilijk om op te schrijven. De mannen die hen veroordeelden, geloofden dat ze de kerk beschermden tegen een gevaar dat zielen kon kosten. Ik hoef hun oordeel niet goed te praten om dat te erkennen. Een afrekening wil ik er niet van maken. Rond de herdenking van Jan de Bakker in 1925 haalden sommige protestantse schrijvers fel uit naar katholieken. Dat herhaal ik niet.

Er gebeurde ook iets anders. Volgens de Amerikaanse kerkhistoricus Rex Butler gaven mennonieten in 2007 aan paus Benedictus XVI een ingelijste afbeelding van Dirk Willems op het ijs. De kerk van Asperen, waar hij volgens de overlevering in de toren gevangen zat, is nu hervormd. Die gemeente steunt de plannen voor een gedenkteken voor hem.

## Feiten voorop

Martelaarsverhalen worden in het navertellen vaak mooier. Ze werden opgeschreven om medegelovigen moed te geven. Daarom houd ik twee soorten bronnen uit elkaar.

De eerste soort komt van tijdgenoten. Het vonnis over Dirk Willems kennen we uit een afschrift dat de stadssecretaris van Asperen in 1606 voor gezien tekende. Gnapheus, die met Jan de Bakker gevangen zat, schreef een verslag dat in 1529 verscheen. Het testament van Anneken Jans werd nog in het jaar van haar dood gedrukt.

De tweede soort zijn de latere martelaarsboeken van de dopers: *Het Offer des Heeren*, voor het eerst gedrukt in 1562, en de *Martelaersspiegel* van Thieleman van Braght uit 1660. Zonder die boeken wisten we bijna niets van deze mensen. Maar ze zijn geschreven door medegelovigen, soms meer dan een eeuw later, en ze vertellen dingen die nergens anders staan. Het verhaal van Dirk Willems op het ijs heeft Van Braght van geloofwaardige personen, zonder namen. Voor de bakker die het zoontje van Anneken Jans zou hebben opgenomen, heb ik geen stuk uit haar tijd gevonden.

Bij de mensen uit de twintigste en eenentwintigste eeuw komt veel van één kant. Wat we van het verzetswerk van Bastiaan Jan Ader weten, staat grotendeels in het boek dat zijn weduwe in 1947 publiceerde. Over de dood van Nico Kluiters vertellen het weekblad Time en zijn eigen orde iets anders. Wie Frans van der Lugt doodschoot, is nooit vastgesteld.

Waar bronnen elkaar tegenspreken, zeg ik dat. Verhalen die alleen uit een martelaarsboek, een eigen getuigenis of de eigen kerk van de persoon komen, vertel ik ook, met de herkomst erbij. Na elk hoofdstuk staat een kort overzicht van wat vaststaat en wat alleen verteld wordt, met de bronnen. Over het geweld schrijf ik kort. Hun leven verdient meer ruimte dan hun dood.

## Hoe je dit boek kunt lezen

Elk hoofdstuk staat op zichzelf. De volgorde is die van de tijd, van 1525 tot 2014.

De meeste lezers van dit boek zullen nooit om hun geloof voor een rechter staan. De keuzes van deze mensen begonnen vaak gewoon. Dirk Willems zette zijn deur open. Elisabeth Dirks zweeg over haar vrienden. Bastiaan Jan Ader zei ja tegen een Joodse kennis uit Amsterdam die wilde onderduiken. Frans van der Lugt ging niet mee toen de Verenigde Naties burgers uit de oude stad van Homs haalden.

Lees het met een vraag in je achterhoofd. Wat vroeg God van hen, en wat vraagt Hij van jou?

# *Jan de Bakker: de priester die geen herinnering mocht houden*

Op 15 september 1525 stond er op het Binnenhof in Den Haag een hoog schavot, vlak voor de Ridderzaal. Er was veel volk op afgekomen. Ook de landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk, was in de stad. Op dat schavot werd een jonge priester uit Woerden zijn priesterschap afgenomen, in het openbaar, door een geestelijke. Daarna kreeg hij een geel kleed aan en een zotskap op.

Zo vertellen het Museum de Gevangenpoort en het oude biografische woordenboek van Van der Aa. Vanaf het Binnenhof werd hij naar het Groene Zoodje gebracht, een stenen strafplaats bij de Gevangenpoort. Daar werd hij aan een paal gebonden, gewurgd en verbrand.

Bij die terechtstelling viel een zin die bijna iedereen die later over hem schreef, heeft overgenomen. De griffier, een man die Sandelijn heette, zou gezegd hebben dat er van deze ketter geen “memorie” mocht overblijven. Geen herinnering, geen naam, geen graf.

Het liep anders. Vijfhonderd jaar later, in 2025, organiseerde zijn geboortestad Woerden een heel programma rond zijn leven. In de

Petruskerk, waar zijn vader koster was, zit een glas-in-loodraam dat hem laat preken met een open Bijbel. De Lutherse kerk in Woerden staat aan een straat die zijn naam draagt.

Hij heette Jan Janszoon. De geschiedenis kent hem als Jan de Bakker, of in het Latijn als Johannes Pistorius Woerdensis. Hij was ongeveer zesentwintig toen hij stierf. In de oude lexica en in Woerden zelf heet hij de eerste die in de noordelijke Nederlanden om zijn geloof werd terechtgesteld.

Het begon bij de kerk van Woerden.

## De zoon van de koster

Jan werd rond het midden van 1499 geboren in Woerden. Zijn vader heette Jan Dirkszoon en was koster van de kerk in het stadje, de Petruskerk, die toen nog rooms-katholiek was. Volgens het Stadsmuseum Woerden was zijn vader ook steenbakker.

Waar de bijnaam "de Bakker" vandaan komt, is niet helemaal zeker. Van der Aa schreef in 1854 dat Jan later als bakker zijn brood verdiende, en de Gevangenpoort vertelt het ook zo. Andere schrijvers wijzen op de steenbakkerij van zijn vader. Misschien klopt allebei. Het Latijnse Pistorius betekent in elk geval bakker.

Zijn vader had een plan met hem. Jan moest priester worden. Volgens de Gevangenpoort was hij een goede leerling en kon hij mooi zingen. Hij hielp zijn vader in de kerk, als koster en als hulp bij de diensten.

Voor zijn opleiding ging Jan naar Utrecht. Daar kwam hij op de school van de Broeders des Gemenen Levens, de Hieronymusschool. De rector heette Johannes Rhodius, in Utrecht beter bekend als Hinne Rode.

Bij Hinne Rode leerde Jan, zo schreef Van der Aa, de leer van Jezus kennen op een manier die hij nog niet kende. Al snel werden leraar en leerling allebei verdacht van lutherse sympathie.

Toen dat de vader ter ore kwam, haalde hij zijn zoon terug naar Woerden.

Je kunt je afvragen wat een vader in die tijd moest doen. Hij was koster. Hij werkte voor de kerk die zijn zoon begon te bevragen. Hij wilde het beste voor Jan, en het beste was in zijn ogen een veilige plaats in die kerk.

### Een brief voor Erasmus

De vader stuurde Jan daarna naar Leuven, toen de enige universiteit in de Nederlanden. Volgens de Allgemeine Deutsche Biographie gaf hij hem een aanbevelingsbrief mee voor Erasmus, de beroemde geleerde. De Gevangenpoort noemt Erasmus een van zijn leraren. De oudere bronnen zeggen alleen dat Jan met hem in aanraking kwam. Hoe nauw dat contact was, weten we niet.

Jan bleef ongeveer drie jaar in Leuven. In 1522 werd hij in Utrecht tot priester gewijd. Twee oude bronnen vertellen dat het niet helemaal zijn eigen keuze was: Van der Aa schrijft dat het tegen zijn zin gebeurde, de Duitse biografie spreekt van druk van zijn vader.

Ik sta hier even bij stil, omdat het iets zegt over hoe hij later handelde. Jan had zijn wijding niet gezocht. Hij nam haar wel serieus. Als priester ging hij preken, en wat hij in Utrecht had geleerd, kwam in die preken terug.

### Opgesloten op het kasteel van Woerden

Die preken bleven niet onopgemerkt. De geestelijkheid in Utrecht riep hem op om te verschijnen, maar hij kwam niet. Daarop stapten

ze naar het Hof van Holland. Het Hof liet hem opsluiten op het kasteel van Woerden.

Hij bleef er niet lang. Volgens Van der Aa zetten burgers van Woerden zich voor hem in en kwam hij vrij. Wikipedia noemt mei 1523 als datum van die eerste arrestatie, maar in de oudere bronnen die ik las, staat geen datum.

Wat er daarna gebeurde, is gedeeltelijk onzeker. Zowel Van der Aa als de Duitse biografie vertellen dat Jan een paar maanden naar Wittenberg ging, de stad van Maarten Luther. Van der Aa schrijft dat hij Luther er bezocht. Een bewijs voor een echte ontmoeting is er niet. Na ongeveer drie maanden was hij terug.

Toen kwam er een opdracht van de inquisitie. Jan moest binnen drie jaar op pelgrimstocht naar Rome. Hij ging niet. Hij bleef preken.

### Een vrouw in Woerden

Er gaat een verhaal rond dat Jan in die tijd een poos voorganger was in Jacobswoude, een dorp bij Woerden. De Gevangenpoort vertelt het zo. Van der Aa schrijft voorzichtiger dat “sommigen” dit beweren. Het is niet zeker.

Wat wel vaststaat, is dat Jan iets deed wat voor een priester verboden was. Hij trouwde. Van der Aa beschrijft zijn vrouw als iemand die ouder was dan hij en die zijn overtuigingen deelde. Het Stadsmuseum Woerden noemt haar Jacoba, een buurvrouw, en vertelt dat ze in 1524 in het geheim trouwden. Wat er na zijn dood met haar gebeurde, weten we niet uit betrouwbare bronnen. Op Wikipedia staat dat ze herriep en haar leven in een klooster eindigde, maar een bron daarvoor heb ik niet gevonden.

Om in zijn levensonderhoud te voorzien, werkte Jan met zijn handen. Hij werd bakker in Woerden. Een priester achter de oven, ge-

trouwd met de vrouw van hiernaast: in een klein stadje kon dat niet lang verborgen blijven.

Wat geloofde hij precies? Van hemzelf is niets op papier bewaard. Het Stadsmuseum Woerden vat het zo samen: de Bijbel staat in het midden, een priester mag trouwen, en ieder gelovige is priester. Voor de kerk van Rome waren dat onaanvaardbare gedachten.

## De aflaatverkoper

Wat de druppel werd, was geld. Er kwam een aflaatverkoper naar Woerden. Hij verkocht brieven die kwijtschelding van straf voor zonden beloofden, tegen betaling. Het was in die jaren een bloeiende handel.

Jan keerde zich ertegen. Volgens Van der Aa deed hij dat in de biechtstoel: hij zei mensen dat ze niet hoefden te betalen. De Duitse biografie spreekt van preken tegen de aflaathandel van de geestelijken in Woerden. De pastoor van Woerden werd zijn vijand.

Het is acht jaar na de stellingen van Luther in Wittenberg. Hier staat een jonge priester in een Hollands stadje en zegt in feite hetzelfde: vergeving is niet te koop. Hij moet geweten hebben wat het hem kon kosten. Hij had de inquisitie al eens tegenover zich gehad.

Zou jij het gezegd hebben? In een stadje waar iedereen je kent, met een vrouw thuis die je niet had mogen trouwen?

## Mei 1525

In mei 1525 werd Jan opnieuw gearresteerd, dit keer in opdracht van de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, die namens keizer Karel V over de Nederlanden regeerde. Hij werd in het geheim opgepakt en naar Den Haag gebracht. Wikipedia noemt de nacht van 9 mei. De oudere bronnen houden het op mei.

In Den Haag kwam hij in de Gevangenpoort, toen de staatsgevangenis van Holland. Eerst zat hij in de Ridderkamer, een cel voor gevangenen van stand. Toen hij bij de verhoren toegaf dat hij de leer van de kerk afwees, werd hij overgebracht naar een kale cel. Daar zat hij met tien landlopers en veel luizen, zo vertelt de Gevangenpoort. De Duitse biografie spreekt van tien gewone misdadigers.

Een van zijn medegevangenen was Willem de Volder, die later onder de Latijnse naam Gnapheus bekend werd. Hij overleefde zijn gevangenschap, vluchtte en schreef een verslag van wat hij had gezien en gehoord. Dat verslag verscheen in 1529 in het Latijn in Straatsburg. Ruim een eeuw later werd het in Leiden opnieuw uitgegeven, en in 1652 verscheen het in het Nederlands, onder de titel De eerste Hollandsche martelaer.

Ik moet hier eerlijk zijn over wat we weten. Bijna alle details van de gevangenschap en het verhoor komen uit dat ene verslag. Gnapheus was erbij, dat is waardevol. Maar hij was ook een geestverwant van Jan, die zelf om dezelfde reden gevangen zat. Hij schreef om Jan te eren. Van de verhoren zelf zijn geen andere verslagen voor mij te vinden geweest.

### Tien hoeren of één vrouw

De ondervragers waren zwaargewichten. Van der Aa noemt drie theologen uit Leuven: Nicolaas Copinus van Bergen, Godschalk Rosemond en Ruard Tapper. De Duitse biografie noemt Joost Lovering als voorzitter van een groot kettergericht. De schrijver Theun de Vries zegt van Tapper dat hij de dood van Pistorius op zijn geweten heeft.

Volgens het Museum de Gevangenpoort vonden de verhoren plaats in de zaal die nu de Ridderzaal is. De aanklacht ging over het af-

wijzen van kerkelijke riten en gebruiken. Een groot punt was zijn huwelijk. Jan gaf toe dat hij in het geheim getrouwd was.

Over dat punt is een kort gesprek overgeleverd, dat de kerkhistoricus Bremmer aanhaalt. De ondervrager zou gezegd hebben dat het hem liever was geweest als Jan met tien hoeren had verkeerd dan met één eigen vrouw. Jan antwoordde dat hij liever eerlijk bij zijn huisvrouw was.

Volgens de Duitse biografie, die hier steunt op Gnapheus, duurden de verhoren drie dagen. Omdat hij niet wilde herroepen, zat hij daarna vier dagen in een donker hol onder de grond. Het Stadsmuseum Woerden schrijft dat hij gemarteld werd. Andere bronnen die ik las, noemen dat niet met zoveel woorden.

Wat de rechters ook zeiden, Jan bleef bij zijn overtuiging. Hij werd veroordeeld tot de brandstapel.

### Een vader in de gevangenis

Dan volgt het moment dat mij het meest raakt in dit verhaal.

Jans vader kwam hem opzoeken in de gevangenis. Dezelfde man die hem ooit uit Utrecht had teruggehaald en hem naar het priesterschap had geduwd. Dezelfde koster die zijn leven in dienst van de kerk had gesteld. Volgens Van der Aa sprak de vader zijn zoon moed in. De Duitse biografie, die op Gnapheus steunt, vertelt dat de oude man zei bereid te zijn zijn zoon af te staan, zoals Abraham zijn zoon wilde offeren.

Ergens tussen Utrecht en Den Haag was de vader veranderd. Hoe dat gegaan is, vertelt geen enkele bron. We zien alleen het begin en het eind. Een vader die zijn zoon wilde beschermen tegen nieuwe ideeën, en een vader die hem ten slotte losliet, voor God.

Ken jij iemand die zo lang over iets heeft moeten nadenken, en dan toch is gaan staan naast degene die hij eerst wilde tegenhouden?

In de cel ging Jan ondertussen door met wat hij altijd deed. Volgens Gnapheus preekte hij elke dag voor zijn medegevangenen, de landlopers en de dieven.

### Op het Groene Zoodje

Op 15 september 1525 werd het vonnis uitgevoerd. Volgens de Gevangenpoort was het de eerste openbare ketterterechtstelling in Holland, en kwam er veel publiek op af.

Op het schavot voor de Ridderzaal werd Jan zijn priesterschap afgenomen. Hij kreeg het gele kleed en de zotskap. Volgens het verslag van Gnapheus zongen zijn medegevangenen liederen toen hij werd weggeleid. Op het Groene Zoodje werd hij aan de paal gebonden. De beul wurgde hem en verbrandde zijn lichaam op een stapel turf en takken.

Over zijn laatste woorden zijn de bronnen niet eensgezind. Van der Aa geeft een korte belijdenis. Jan zou gezegd hebben dat hij een zondaar was die de dood verdiende, en dat Jezus Christus zijn Heer en Zaligmaker was. De Duitse biografie zegt dat hij geduldig en blij stierf. Op internet gaat ook rond dat hij riep: “Dood, waar is uw overwinning?” Daar heb ik geen oude bron voor gevonden.

Theun de Vries schrijft dat Jan samen met een kuiper werd verbrand, Willem Dirksz van Utrecht. Ook dat heb ik in geen andere bron teruggevonden.

Ik vertel deze dag zo kort als ik kan. Jan stierf voor wat hij geloofde, op zesentwintigjarige leeftijd, terwijl de landvoogdes van de Nederlanden in de stad was.

De mannen die hem veroordeelden, waren ook christenen. Ze geloofden dat ze de kerk beschermden tegen een gevaar dat zielen kon kosten. Ik hoef hun oordeel niet goed te praten om dat te erkennen. Het verdriet van deze geschiedenis is dat christenen elkaar om hun geloof doodden, en in deze eeuw zou dat nog vaak gebeuren. Twee jaar later stond in dezelfde stad Wendelmoet Claesdochter uit Monnikendam terecht. Over haar gaat een ander deel van deze reeks.

## Geen memorie

Daar, bij die paal, zou de griffier Sandelijn de woorden gesproken hebben over de herinnering die er niet mocht blijven. Jan de Bakker moest verdwijnen.

Het eerste wat dat tegensprak, was een boekje. Gnapheus zorgde dat er wel een herinnering kwam, al in 1529. Zijn verslag werd vertaald in het Duits en kwam terecht in de martelaarsverhalen van de Duitse schrijver Rabus. Een eeuw later werd het in Leiden heruitgegeven en vertaald. Op de titel staat wat Jan voor Holland was: de eerste.

Daarna kwamen de geschiedschrijvers. Jan Wagenaar noemde hem in 1750 in zijn Vaderlandsche historie de eerste die in Holland om ketterij werd gewurgd en verbrand. Van der Aa schreef in 1854 dat er in de consistoriekamer van de Lutherse kerk in Woerden een geschilderd portret van hem hing. Rond dezelfde tijd verscheen er een prent van zijn marteldood, die nu in het Rijksmuseum ligt.

Was hij een lutheraan? Hij noemde het zelf vermoedelijk niet zo. Theun de Vries schrijft dat hij lutherse stellingen verkondigde, en de Lutherse kerk in Woerden eert hem. De gereformeerde kerkhistoricus Bremmer plaatst hem bij de zogenoemde sacramentariërs, Nederlanders die de katholieke leer over het avondmaal afwezen en meer leken op Zwingli dan op Luther. Beide kerken herkennen

zich in hem. Dat zegt misschien vooral dat hij leefde voordat die scheidingen er waren.

## Vierhonderd jaar later

In 1925 kwam er een landelijk comité voor de vierhonderdste herdenking van zijn dood. Er verscheen een biografie van J.W. Gunst, er werden preken en radiotoespraken gehouden. Niet alles uit die tijd is mild. De historicus Jan-Willem Hueting laat zien dat sommige protestantse schrijvers toen fel uithaalden naar katholieken. Anderen schreven rustiger.

Het comité wilde een blijvende herinnering, een "memorie", juist dat woord van de griffier. Het werden twee glas-in-loodramen van de glazenier Max Nauta. In 1926 kwam het eerste in de Petruskerk in Woerden. Het toont Jan bij een hagenpreek, met een open Bijbel. Zijn proces en zijn dood staan er niet op. Het tweede raam kwam in de Grote Kerk in Den Haag, volgens Hueting in 1930, volgens het Stadsmuseum Woerden in 1936. Het is opgebouwd uit tienduizenden stukjes glas.

En in 2025, vijfhonderd jaar na die dag op het Binnenhof, gaf Woerden lezingen in de Petruskerk en in de Lutherse kerk, maakte een wandeling door de binnenstad en speelde zijn verhaal op het toneel.

## Een raam in de Petruskerk

De kerk waar zijn vader koster was, staat er nog. Er valt licht door een raam van gekleurd glas. Daarop staat geen paal en geen vuur. Er staat een jonge man in de openlucht, met een Bijbel die openligt, en mensen om hem heen die luisteren.

### Wat vaststaat en wat verteld wordt

**Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen):** geboorte in Woerden rond 1499; vader Jan Dirkszoon, koster; school bij Hinne Rode (Johannes Rhodius) in Utrecht; studie in Leuven en contact met Erasmus via zijn vader; priesterwijding in Utrecht in 1522; een eerste arrestatie en vrijlating; een kort verblijf in Wittenberg; het bevel om naar Rome te gaan, dat hij negeerde; zijn huwelijk als priester; zijn werk als bakker; zijn verzet tegen de aflaathandel; arrestatie in mei 1525 op bevel van Margaretha van Oostenrijk; gevangenschap in de Gevangenpoort, eerst in de Ridderkamer en daarna bij tien andere gevangenen; Ruard Tapper als een van zijn rechters; het bezoek en de steun van zijn vader; degradatie, wurging en verbranding in Den Haag op 15 september 1525; het verslag van medegevangene Gnapheus (1529); de glas-in-loodramen van Max Nauta en de herdenkingen van 1925 en 2025.

**Alleen uit één bron of uit het verslag van zijn medegevangene:** de drie dagen verhoor en vier dagen in een donker hol; de woorden van zijn vader over Abraham; zijn dagelijkse preken in de cel en het zingen van zijn medegevangenen; het gesprek over tien hoeren en één vrouw; de namen Copinus, Rosemond en Lovering; de naam Jacoba en het geheime huwelijk in 1524 (alleen het Stadsmuseum Woerden); de woorden van griffier Sandelijn over de “memorie” (wel door bijna alle latere schrijvers herhaald); zijn laatste belijdenis volgens Van der Aa; het portret in de Lutherse kerk.

**Onbevestigd:** de herkomst van de bijnaam (eigen bakkerij of steenbakkerij van zijn vader); Erasmus als zijn leraar; een ontmoeting met Luther; zijn voorgangerschap in Jacobswoude; de datum mei 1523 en de nacht van 9 mei 1525 (alleen Wikipedia); marteling; zijn laatste woorden uit 1 Korinthe 15; het lot van zijn vrouw na zijn dood; de terechtstelling samen met kuiper Willem Dirksz van Utrecht; het jaartal van het Haagse raam (1930 of 1936).

**Duiding:** of hij lutheraan was of sacramentariër, verschilt per schrijver. De bijna enige ooggetuige van zijn gevangenschap was een geestverwant die schreef om hem te eren. Zijn verslag is waardevol, maar eenzijdig.

### Bronnen bij dit hoofdstuk


1. A.J. van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden, deel 2 (1854), via DBNL
2. J. Alberdingk Thijm, "Bakker, Jan de", Allgemeine Deutsche Biographie 1 (1875)
3. Museum de Gevangenpoort, Jan de Bakker
4. Stadsmuseum Woerden, flyer "De wereld van Jan de Bakker" (2025)
5. Jan-Willem Hueting, "Nationaal historisch besef en de herdenking van een protestantse martelaar", Locus (2019)
6. R.H. Bremmer, Uit de geboortegeschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1977)
7. Theun de Vries, Ketters (1982), via DBNL
8. Jan Wagenaar, Vaderlandsche historie, deel 4 (1750), via DBNL
9. A.J. van der Aa, Biographisch woordenboek, deel 8, lemma Gnapheus, via DBNL
10. STCN, Gnapheus, Historia Joannis Pistorii Woerdenatis martyrii (Leiden 1659)
11. Rijksmuseum, Marteldood van Jan de Bakker, 1525 (prent, 1854-1856)
12. Het Verhaal van Woerden, verhaal 11
13. Wikipedia (Engels), Jan de Bakker (alleen als startpunt)

# *Anneken Jans: een testament voor een jongen die nog niet kon lezen*

Ergens in de winter van 1539 zat in Rotterdam een vrouw gevangen die wist dat ze zou sterven. Ze had een zoontje. Hij heette Esaias en was nog heel klein. Voor hem schreef ze een brief, of liet ze die opschrijven, die hij pas jaren later zou kunnen lezen.

De woorden van die brief zijn bewaard. Ze werden nog in het jaar van haar dood gedrukt, in een klein boekje. Later kwamen ze terecht in Het Offer des Heeren, de eerste grote bundel van doperse martelaarsteksten uit de Nederlanden. Daar staat boven de brief een kop die alles in een paar regels zegt: "Hier begint het Testament dat Anneken Esaias haren Sone bestelt heeft." Daarna volgen een datum, 24 januari 1539, en een plaats, Rotterdam. Ze had het geschreven toen ze bereid was te sterven.

Anneken Jans werd een van de bekendste vrouwen uit de vroege doperse beweging. Haar testament werd eeuwenlang overgeschreven, herdrukt en voorgelezen. Er werd een lied aan haar toegeschreven dat in de jaren rond Münster werd gezongen. Haar verhaal kreeg in de Martelaersspiegel van 1685 een ets van Jan Luyken. En rond

haar laatste uur groeide een verhaal over een bakker en een kind dat bijna iedere doperse lezer kent.

Wat is daarvan waar? Die vraag loopt door dit hoofdstuk. Het antwoord is minder compleet dan ik zou willen, en ik zal steeds zeggen waar de bronnen ophouden.

Het begon in Den Briel.

## Een dochter van Esaias

Anneken werd rond 1509 of 1510 geboren in Den Briel, het stadje op Voorne-Putten aan de monding van de Maas. Het precieze jaar weten we niet. Het is teruggerekend uit latere opgaven van haar leeftijd. Een Amerikaans geschiedenishandboek schrijft dat ze uit een welgesteld gezin kwam.

Haar naam verwart soms. In Het Offer des Heeren heet ze Anneken Esaias, en in sommige naslagwerken Anneke Esaiasdochter. Dat wijst op haar vader, die Esaias geheten moet hebben. De naam Jans of Jansz, waaronder ze het meest bekend is, hoorde bij haar man. Later heette ze ook gewoon Anneken van Rotterdam, naar de stad waar ze stierf.

Haar man heette Arent, soms Adriaan, Jansz. Een artikel in het Rotterdamsch Jaarboekje van 1918 noemt hem een barbier in de Coppoenstraat in Den Briel. Het artikel bedoelt daarmee een chirurgijn, een heelmeester. Een Nederlandse database van vrouwelijke schrijvers geeft hem de familienaam Van der Lint. Over hun huwelijk zelf, wanneer en waar het gesloten werd, heb ik niets gevonden.

## Een huis in de Coppoenstraat

In de jaren dertig van de zestiende eeuw ging er een golf door de Nederlanden die veel mensen in beweging zette. Na Luther hadden velen de Bijbel zelf gaan lezen. Een deel van hen kwam tot de over-

tuiging dat de doop hoorde bij iemand die zelf geloofde. Een kind kon dat nog niet. Ze lieten zich daarom als volwassene opnieuw dopen. Tegenstanders noemden hen wederdopers. Zelf spraken ze van broeders en zusters.

Volgens het artikel uit 1918 preekten rond Kerst 1533 twee doperse predikers in Den Briel. Een van hen was Jan Beukelsz, de kleermaker uit Leiden. Zijn naam zal verderop in dit hoofdstuk nog terugkomen. Kort daarna, in 1534, liet het echtpaar zich dopen. De man die hen doopte, heette Meyndert van Emden. Anneken was toen ongeveer vierentwintig.

Het huis van de barbier werd een plek waar de nieuwe gelovigen samenkwamen. Lang duurde dat niet. Op 17 september 1534 werd in Den Briel een verbanningsvonnis uitgesproken, en de kleine gemeente werd vervolgd en uiteengedreven. Arent vluchtte naar Engeland. Anneken bleef eerst achter.

Ik sta even stil bij die doper, Meyndert van Emden. Het artikel van 1918 noemt hem een van de radicaalste mannen van die jaren. Hij was betrokken bij plannen om Amsterdam met geweld in te nemen. Anneken werd dus gedoopt in de stroming die later de Münsterse zou heten. Daar moet ik eerlijk over zijn, en daarover gaat de volgende paragraaf.

### Het jaar van Münster

In het voorjaar van 1534 trok een Haarlemse bakker, Jan Matthijsz, naar de Duitse stad Münster. Daar had een groep dopers de macht gekregen. Matthijsz nam de leiding. Wie zich niet liet dopen, moest de stad uit. Privébezit werd afgeschaft. Rond Pasen 1534 sneuvelde hij bij een uitval tegen de troepen van de bisschop die de stad belegerden.

Zijn opvolger was diezelfde Jan Beukelsz, die we kennen als Jan van Leiden. Hij liet zich tot koning kronen en voerde de veelwijverij in, met een beroep op het Oude Testament. Vanuit Münster werd Amsterdam aangewezen als de stad voor een tweede rijk. In juni 1535 viel Münster. De meeste mannen in de stad werden gedood. In januari 1536 werden drie leiders terechtgesteld, en hun lichamen werden in ijzeren kooien aan de kerktoren gehangen.

In die jaren werd Anneken gedoopt. Wie haar daarom bij Münster indeelt, gaat te snel. Voor zover bekend heeft ze er nooit gewoond, en er is geen enkele aanwijzing dat ze ooit een wapen heeft opgenomen.

Het helpt om te weten dat de doperse beweging uit verschillende stromen bestond. Er waren groepen die het einde der tijden met geweld wilden versnellen. Er waren ook groepen die vanaf het begin elk geweld afwezen. Na de val van Münster kozen veel dopers in de Nederlanden voor een stille, weerloze weg. Menno Simons zou rond 1540 een groot deel van hen verzamelen, en naar hem zijn de mennonieten genoemd. De doopsgezinden in Nederland staan in die lijn.

Anneken koos na Münster voor een andere leider: David Joris uit Delft.

### Een lied over bazuinen

Aan Anneken Jans wordt een lied toegeschreven dat in het Engels het Trumpet Song heet, het bazuinenlied. Het is een fel lied. Het gebruikt beelden uit de Bijbel over het oordeel van God, en het roept op tot wraak over de vervolgers. De doperse geleerde Gerald Mast en een geschiedenishandboek verbinden het met de verwachtingen die in de Münsterse jaren leefden. Onder doperse liederen is zo'n oproep tot wraak zeldzaam.

Wanneer ze het schreef, is niet zeker. Zeker is wel dat David Joris het na haar dood liet drukken, samen met haar testament. Het artikel uit 1918 meldt dat daarvan nog maar één exemplaar bestaat, in Hamburg. Joris nam het lied ook op in een geestelijk liedboekje, waarvan één exemplaar in Den Haag bewaard is.

Er is nog een tweede lied dat vaak aan haar wordt toegeschreven, met de beginregel "Een groote vreught". Volgens de Nederlandse liedkenner Wieder, die de oorspronkelijke druk van 1539 onderzocht, stond daar een ander lied bij haar testament. "Een groote vreught" komt in de drukken van Het Offer des Heeren van vóór 1570 niet voor. Het werd waarschijnlijk geschreven door de man die de bundel van 1570 samenstelde. Wie dat lied leest als haar eigen woorden, leest dus vermoedelijk een latere stem.

Hoe kijk je naar een vrouw die een wraaklied zong en daarna een zachte brief aan haar kind schreef? Ik weet het niet precies. Misschien veranderde ze. Misschien zaten beide dingen tegelijk in haar, zoals bij zoveel mensen. De bronnen laten het open, en ik laat het ook open.

### Een brief uit Engeland

In 1536 kwam Arent nog kort terug uit Engeland. Volgens een Amerikaanse preek over haar leven, die op het martelaarsboek en op de literatuur leunt, vond hij het niet prettig hoe nauw zijn vrouw inmiddels met David Joris verbonden was. Hij ging terug. Anneken volgde hem later naar Engeland.

Vanuit Engeland schreef ze een brief aan Joris. Volgens het artikel uit 1918 ontving hij die rond 1 december 1536. Het was de eerste van een reeks brieven die Joris later zelf noemde in een verslag van een debat in Straatsburg uit 1538. Daarin erkende hij dat haar woorden

hadden meegewogen in zijn overtuiging dat God hem als profeet riep.

David Joris is een moeilijke figuur. Hij wees het geweld van Münster af en legde de nadruk op wat er van binnen in een mens moest gebeuren. Maar hij zag zichzelf als een bijzondere gezant van God, en Menno Simons nam later scherp afstand van hem. De historicus van 1918 schreef ook met weinig sympathie over Anneken zelf. Hij noemde haar overspannen en suggereerde dat haar bewondering voor Joris verder ging dan geloof. Bewijs gaf hij niet. Ik neem dat vermoeden hier niet over.

Wat wel vaststaat: Anneken hoorde in de jaren na Münster bij de kring rond Joris, die in Delft zijn gemeente had. Ze was een Davidjoriste, zoals het artikel het noemt. Een mennist, zoals latere martelaarsboeken haar graag zagen, was ze niet.

## Een kind dat Esaias heette

In Engeland werd haar zoon geboren. Ze noemde hem Esaias, dezelfde naam die haar vader gedragen moet hebben. Wanneer hij precies geboren werd, weet ik niet. Een Canadees doopsgezind blad schrijft dat hij vijftien maanden oud was toen ze terugreisde, maar ik heb dat getal nergens anders gevonden.

Over Arent wordt het daarna stil. Volgens sommige auteurs stierf hij in Engeland. Een andere schrijver vermoedt dat hij omkwam bij de vervolging van dopers die daar in november en december 1538 begon. Geen van beide heb ik met een bron uit die tijd kunnen bevestigen.

Wat ik wel weet: eind 1538 maakte Anneken de reis terug naar Holland. Ze nam haar zoontje mee. Ze reisde samen met een andere vrouw, Christina Michiel Barentsdochter uit Leuven. Christina was de vrouw van een geneesheer, Matthijs van der Donck. Volgens het

artikel uit 1918 had ze zich in 1534 samen met haar man laten dopen, in hun eigen huis aan de Steenstraat in Leuven.

Waarom ging Anneken terug, met een klein kind, naar een land waar dopers gezocht werden? Het artikel uit 1918 zegt dat ze naar Delft wilde, waar ze blijkbaar hoopte Joris te ontmoeten. Meer weten we niet over haar beweegredenen.

### Een lied op de weg naar Rotterdam

Ze kwam niet ver. In december 1538 werden Anneken en Christina opgepakt. Volgens het artikel van 1918 gebeurde dat onderweg van IJsselmonde naar Rotterdam, op het moment dat ze in de schuit naar Delft wilden stappen.

Over de aanleiding bestaat een verhaal dat in de martelaarstraditie steeds terugkomt. Een medereiziger zou de twee vrouwen een doperslied hebben horen zingen. Hij gaf hen aan. Het geschiedenishandboek zegt er voorzichtig bij dat het zo later verteld werd. De Rotterdamse historicus van 1918 waagde een gok: “Misschien is ’t wel haar eigen bazuinenlied geweest, dat zij zong.” Een gok is het, meer niet.

Wat volgde, was een verhoor in Rotterdam. Volgens het artikel uit 1918 leverde dat de overheid belangrijke gegevens op over de gemeente in Delft. Begin januari 1539 werd bijna de hele Delftse kring rond Joris gearresteerd. Joris zelf ontkwam. In Delft werden in die maanden negenentwintig mensen terechtgesteld, onder wie zes vrouwen.

Ik weet niet wat er in die verhoorkamer gezegd werd, en hoe. Het verslag is mij niet bekend, en ik ga niet raden. Wie ooit bang is geweest, weet hoe weinig een mens zichzelf in de hand heeft. Laat het daarbij.

## Rotterdam, januari 1539

Op 23 januari 1539 werd het vonnis uitgesproken. Anneken en Christina zouden worden verdronken.

Over de dag van de terechtstelling zijn de bronnen het niet helemaal eens. Het onderschrift bij de ets in de Martelaersspiegel van 1685 noemt 23 januari. De kop boven haar testament in Het Offer des Heeren noemt 24 januari als de dag waarop ze het testament aan haar zoon gaf. De meeste moderne auteurs houden het op 24 januari. Ze was ongeveer dertig jaar.

Meer wil ik over haar dood niet zeggen dan wat er staat. Ze werd in Rotterdam verdronken, samen met Christina uit Leuven. In het onderschrift bij de ets van Luyken worden de twee vrouwen samen genoemd, met de woorden "verdronken tot Rotterdam". Christina's naam wordt in de navertellingen vaak vergeten. Ze hoort hier wel.

## Een smalle weg voor een kleine jongen

Het testament is het hart van haar verhaal. Hoe het precies tot stand kwam, weten we niet. Sommigen zeggen dat ze het in de nacht voor haar dood schreef, anderen op de dag zelf. Het ging met haar zoon mee, of met iemand die voor hem zou zorgen.

Ze spreekt hem aan als haar zoon. Ze vraagt hem de weg te gaan van de profeten, de apostelen en de martelaren. Het is een smalle weg, schrijft ze, met gevaar aan beide kanten. Ze vraagt hem aansluiting te zoeken bij een kleine, arme, verachte kudde, en ze zegt dat waar van het kruis gesproken wordt, Christus is. Ze vraagt hem zijn naaste lief te hebben, zijn brood te delen met wie honger heeft en de naakten te kleden. Ze eindigt met een gebed dat zijn leven naar het evangelie gevormd mag worden.

Wie dat leest, hoort de woorden van Jezus over de twee wegen: *maar de poort is nauw en de weg is smal die naar het leven leidt, en weinigen zijn er die hem vinden* (Mattheüs 7:14). Anneken schreef het voor een kind dat geen letter kon lezen, en dat haar gezicht waarschijnlijk niet zou onthouden.

Wat zou jij opschrijven, als je één brief mocht nalaten aan iemand die je nooit zou zien opgroeien?

Het valt me op wat er niet in staat. Geen wraak. Geen oordeel over de mensen die haar veroordeeld hadden. Het felle lied over bazuinen en het zachte testament liggen ver uit elkaar. Misschien zat er tussen die twee een weg die ze zelf gegaan was. Ik kan het niet bewijzen. Ik kan alleen lezen wat ze aan het eind aan haar kind meegaf.

### Een bakker in de menigte

Dan het verhaal dat iedereen kent die met de Martelaarsspiegel is opgegroeid. Ik vertel het zoals het overgeleverd is, en ik zeg er meteen bij dat ik het niet heb kunnen controleren.

Op weg naar de plaats van de terechtstelling zou Anneken haar kind hebben opgehouden en gevraagd wie het wilde opvoeden. Ze bood er geld voor, of haar bezit. Volgens het geschiedenishandboek, dat zich op het martelaarsboek beroept, stapte een arme bakker naar voren die zelf zes kinderen had. Hij nam de jongen aan. Later zou de bakker rijk zijn geworden. De Amerikaanse preek voegt toe dat hij met haar geld zijn zaak uitbreidde en twee brouwerijen bouwde. En Esaias zou als volwassene burgemeester van Rotterdam zijn geworden.

Er hangt nog een tweede verhaal aan. De man die de vrouwen had aangegeven, zou op weg naar de terechtstelling zijn verdronken toen een brug onder hem bezweek.

Ook het artikel uit 1918 noemt de bakker en het burgemeesterschap, maar als iets wat bekend is, zonder archiefbron. Ik heb geen stuk uit die tijd gevonden dat de bakker bij naam noemt, of een burgemeester Esaias die de zoon van Anneken was. Misschien bestaat het. Tot het gevonden is, blijft dit overlevering uit de martelaarsboeken, en bij de brug gaat het waarschijnlijk om een legende.

Ik begrijp waarom het verhaal bleef. Het geeft een moeder die alles verloor nog één daad van zorg. Jan Luyken maakte er in 1685 een ets van: een vrouw die op weg naar haar dood haar kind uit handen geeft. Wie die prent eenmaal gezien heeft, vergeet hem niet. Maar een prent van anderhalve eeuw later is iets anders dan een getuige.

### Van een klein boekje tot de Martelaarsspiegel

Wat wel goed te volgen is, is de weg die haar woorden aflegden. Nog in 1539, het jaar van haar dood, verscheen haar testament als een los boekje. David Joris liet het drukken met het bazuinenlied en een brief over de martelaren van Delft. Daarna drukte Dirk van Borne in Deventer het testament opnieuw, waarschijnlijk vóór 1545, ditmaal zonder lied. Van Borne drukte meer geschriften van Joris en zat er in 1545 voor gevangen.

In 1562 werd het testament opgenomen in de oudste bekende druk van Het Offer des Heeren. Die bundel werd in de jaren daarna vele keren herdrukt. Via die weg kwam het in 1660 en 1685 in de Martelaarsspiegel van Thieleman van Braght terecht, het grote martelaarsboek van de doopsgezinden.

Er gebeurde onderweg iets opmerkelijks. De Davidjoriste Anneken werd in de latere boeken een doopsgezinde martelares in de lijn van Menno Simons. De historicus van 1918 wees erop dat ze daar niet bij hoorde. De mennisten waren voor 1540 nog maar in een paar streken te vinden. Haar woorden werden dus bewaard door een ge-

meenschap die met haar eigen leider weinig op had. Het testament sprak blijkbaar ook tot hen. De smalle weg, de kleine kudde, het kruis: dat herkenden ze.

Zo bleef het testament leven. Ruim vierhonderd jaar later wordt het in doopsgezinde kerken in Amerika nog gelezen en in preken aangehaald.

### Wat in Hamburg ligt

Ik heb geprobeerd uit te zoeken wat er van Anneken Jans zeker is. Het is weinig, en het meeste is pas in de twintigste eeuw uit archieven en oude drukken opgediept. Haar geboortejaar is een schatting. Het lot van haar man is onbekend. Over haar zoon weten we na januari 1539 bijna niets wat buiten de martelaarstraditie staat.

Er blijft een vrouw over die in een onrustige beweging gedoopt werd, die een fel lied op haar naam heeft staan, die een omstreden leider volgde, en die aan het eind een brief schreef die eeuwen overleefde. Het is geen glad heiligenleven. Ik denk dat het daardoor dichterbij komt.

In een bibliotheek in Hamburg ligt, volgens het artikel van 1918, het enige bekende exemplaar van het boekje dat Joris in 1539 liet drukken. Een klein boekje, met bovenaan de naam van een vrouw uit Den Briel en daaronder een brief aan een jongen die toen nog niet kon lezen.

### Wat vaststaat en wat verteld wordt

**Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen):** geboorte in Den Briel rond 1509 of 1510 (jaar onzeker); de naam Anneken Esaias of Esaiasdochter; haar man Arent (Adriaan) Jansz, barbier; doop in 1534 door Meyndert van Emden; de vlucht van haar man naar Engeland; haar verbinding met David Joris en haar brief aan hem

van eind 1536; de geboorte van haar zoon Esaias in Engeland; de terugreis eind 1538 met Christina Michiel Barentsdochter uit Leuven; de arrestatie in december 1538; het vonnis en de dood door verdrinking in Rotterdam in januari 1539, samen met Christina; het testament aan haar zoon, gedrukt in 1539 en opgenomen in Het Offer des Heeren (1562) en de Martelaersspiegel; de ets van Jan Luyken (1685).

**Alleen uit latere martelaarsboeken en navertellingen:** de medereiziger die de vrouwen hoorde zingen en aangaf; de bakker die haar zoon opnam (volgens één handboek een arme bakker met zes kinderen); de rijkdom van de bakker en zijn brouwerijen; het burgemeesterschap van Esaias in Rotterdam; de verrader die verdronk toen een brug bezweek.

**Onbevestigd:** of het lied dat de vrouwen zongen haar eigen bazuinenlied was (vermoeden uit 1918); de precieze dag van de terechtstelling (23 januari volgens de Martelaersspiegel, 24 januari volgens het Offer des Heeren en de meeste moderne auteurs); hoe en wanneer haar man stierf; de leeftijd van Esaias bij haar dood; de datering van het bazuinenlied; dat het lied "Een groote vreught" van haar is (volgens Wieder waarschijnlijk van de samensteller van 1570); het vermoeden uit 1918 dat haar band met Joris meer dan geestelijk was (geen bewijs).

**Duiding:** Anneken werd gedoopt in de radicale stroming rond Münster, maar er is geen aanwijzing dat zij zelf geweld steunde of gebruikte. Na Münster volgde zij David Joris, die geweld afwees. Latere martelaarsboeken maakten van haar een doopsgezinde in de lijn van Menno Simons; historisch was zij een Davidjoriste.

### Bronnen bij dit hoofdstuk


1. Het Offer des Heeren (herdruk 1904 naar de editie 1570), DBNL
2. Het Offer des Heeren, inhoud, DBNL
3. Het Offer des Heeren, inleiding, DBNL
4. Rotterdamsch Jaarboekje 1918, p. 17
5. Rotterdamsch Jaarboekje 1918, p. 18
6. Rotterdamsch Jaarboekje 1918, p. 19
7. Rotterdamsch Jaarboekje 1918, p. 20
8. Rotterdamsch Jaarboekje 1918, titelblad van het testament
9. Rotterdamsch Jaarboekje 1918, p. 23
10. Van Duyse, Het oude Nederlandsche lied, commentaar, DBNL
11. Jan Luyken, Anneken Jans uyt den Briel (1685), Sacrifiles, Universiteit van Bologna
12. Shewrote, Radboud Universiteit: Anneke Esaiasdr.
13. McKay e.a., Individuals in Society: Anna Jansz of Rotterdam
14. Joel Miller, Anna Jansz of Rotterdam, Anabaptist World
15. Canadian Mennonite, over Anna Jansz
16. Recensie van L. Panhuysen, De beloofde stad (BMGN)
17. Executed Today, 24 januari 2015

# *Elisabeth Dirks: de lerares die geen namen noemde*

Op 15 januari 1549 werd in Leeuwarden een huis doorzocht. De mannen die binnenkwamen, vonden een boek. Het was een Nieuw Testament in het Latijn. Voor hen was dat genoeg. Een vrouw met een Latijnse Bijbel in huis was in hun ogen geen gewone vrouw. Ze zeiden dat ze de lerares te pakken hadden. En ze vroegen waar haar man was: Menno Simons, de leraar.

Ze had geen man. Dat zou ze een paar dagen later zelf zeggen, voor de raadsheren van het Hof van Friesland. Maar de vraag zegt veel. De mannen die haar oppakten, dachten dat ze iemand belangrijks in handen hadden. Ze dachten dat deze vrouw de sleutel was tot een hele kring van dopers in Friesland. Ze wilden namen.

Ze kregen ze niet.

Deze vrouw heet in de boeken Elisabeth Dirks, of Lijsbeth Dirksdochter. In de oudste verslagen heet ze alleen Elisabeth. Ze werd verhoord, gemarteld en in 1549 in Leeuwarden verdronken, omdat ze doopsgezind was en weigerde te zeggen met wie ze haar geloof deelde. Ruim vierhonderd jaar later wordt ze in naslagwerken een

lerares genoemd, misschien zelfs de eerste diacones van de doopsgezinden. Over haar leven vóór die januaridag weten we bijna niets zeker. Over de weken daarna weten we verrassend veel.

Dit hoofdstuk begint dan ook met een vraag die bij haar meer dan bij anderen nodig is. Hoe weten we wat we over haar weten?

## Drie lagen papier

Wie over Elisabeth leest, leest eigenlijk drie soorten teksten door elkaar. Ik wil ze even uit elkaar halen, omdat het verhaal er eerlijker van wordt.

De oudste laag is een tekst in *Het Offer des Heeren*, een doopsgezind martelaarsboek dat voor het eerst in 1562 verscheen. Daarin staat een stuk met de titel "Dit is de Belijdinge van een teeder Meysken, geheeten Elisabeth." Het vertelt hoe ze gevangen werd genomen en wat ze tegen haar rechters zei. Het is geen officieel verslag van het Hof. Het is een tekst die onder doopsgezinden rondging om elkaar moed te geven. Wie hem opschreef, weten we niet. Hij staat wel dicht bij de gebeurtenissen: hooguit dertien jaar later lag hij gedrukt op tafel.

De tweede laag is de *Martelaersspiegel* van Thieleman van Braght uit 1660. Van Braght nam het verhoor over en gaf ook de marteling en het vonnis door. Bij sommige andere martelaren vermeldt hij uit welk archief hij zijn gegevens haalde. Bij Elisabeth doet hij dat niet.

De derde laag komt uit de negentiende en twintigste eeuw. Doopsgezinde historici, onder wie Antje Brons in Oost-Friesland, schreven levensverhalen waarin Elisabeth een jeugd kreeg, een klooster, een vlucht en een vriendin. Christian Neff vatte dat in 1956 samen in de Mennonite Encyclopedia. Uit die laag komen de meeste verhalen die je vandaag over haar online leest.

De eerste laag is het dichtst bij haar. De derde laag is het mooist verteld. Ik zal steeds zeggen uit welke laag een verhaal komt.

### "Een Bagijnken geweest"

In de titel van de belijdenis in *Het Offer des Heeren* staat één klein biografisch gegeven. Elisabeth was "een Bagijnken geweest", een begijntje. Begijnen waren vrouwen die samen een religieus leven leidden, vaak zonder de strenge geloften van nonnen. Meer zegt de titel er niet over. Geen plaats, geen jaartal, geen reden waarom ze er wegging.

In de inleiding bij een latere uitgave van datzelfde martelaarsboek staat nog een tweede kleine zin: "Elisabeth van Leeuwarden verstaat Latijn." Dat past bij het Latijnse Testament dat in haar huis gevonden werd. Een vrouw die Latijn kon lezen, had dat ergens geleerd. In haar tijd was een religieuze gemeenschap een van de weinige plekken waar een meisje dat kon leren.

Meer is er uit de vroegste bron niet over haar jeugd te halen. Wie ze was voordat ze doopsgezind werd, waar haar ouders woonden, hoe oud ze was toen ze stierf: het staat er niet.

### Het klooster bij Leer en het melkmeisje

Wie in moderne boeken of op internet over Elisabeth leest, vindt een veel rijker verhaal. Als kind zou ze naar het klooster Tienge zijn gebracht, bij Leer in Oost-Friesland, net over de huidige grens met Duitsland. Rond haar twaalfde zou ze gehoord hebben dat er een ketter was verbrand omdat hij de sacramenten afwees. Dat liet haar niet los. Ze zou een Bijbel hebben gekregen en die hebben gelezen, en ze zou steeds meer zijn gaan twijfelen aan wat de kerk leerde.

Het verhaal gaat verder. Ze zou een jaar zijn opgesloten op verdenking van ketterij. De nonnen zouden om haar vrijlating hebben ge-

vraagd, waarna ze onder strenge controle bleef. Uiteindelijk zou ze zijn gevlucht, verkleed als melkmeisje. In Leer zou ze bij een doopsgezind gezin terecht zijn gekomen en zich bij de broeders hebben aangesloten. Volgens de Duitse Wikipedia kwam haar familie vermoedelijk uit Groothusen, ook in Oost-Friesland.

Het is een sterk verhaal. Het verklaart het Latijn, het begijntje uit de oude titel en de Latijnse Bijbel. Maar ik moet eerlijk zijn over waar het vandaan komt. Het staat niet in *Het Offer des Heeren*. Het staat niet in de *Martelaersspiegel*. Ik ben het pas tegengekomen in literatuur vanaf de negentiende eeuw. De Mennonite Encyclopedia noemt Antje Brons als een van haar bronnen, en Brons schreef ruim driehonderd jaar na Elisabeths dood. Een oudere bron voor het klooster bij Leer, de opsluiting of de vlucht als melkmeisje heb ik niet gevonden.

Het kan zijn dat Brons in Oost-Friesland een overlevering kende of een stuk in een archief had gezien. Het kan ook zijn dat het verhaal is gegroeid rond die ene zin: ze was een begijntje geweest. Ik weet het niet. Ik vertel het dus als een verhaal dat later verteld wordt, niet als iets dat vaststaat.

Herken je dat, dat je een verhaal over een held liever mooier wilt hebben dan het is? Ik herken het bij mezelf. Elisabeth heeft dat niet nodig. Wat er in de oudste bron over haar staat, is al genoeg.

### Leeuwarden, een stad die het al eerder had gezien

Toen Elisabeth in Leeuwarden woonde, was de stad al bekend met terechtstellingen van dopers. In 1531 was daar Sikke Frerichs gedood. Volgens de Blokhuispoort, het voormalige gevangeniscomplex van Leeuwarden, werden zowel de eerste als de laatste doopsgezinde martelaar van Nederland in deze stad terechtgesteld.

In april 1535 hadden radicale dopers het Oldeklooster bij Bolsward bezet. Na de herovering werden veel van hen gedood, onder wie tientallen vrouwen die werden verdronken. Wie zich opnieuw liet dopen, liep in Friesland vanaf dan groot gevaar.

In die stad, vijftien jaar na Oldeklooster, woonde Elisabeth. Volgens het latere verhaal van de Mennonite Encyclopedia woonde ze er stil, in het huis van een doopsgezinde vrouw die Hadewijck heette. De man van Hadewijck zou zijn gevlucht nadat hij zich positief had uitgelaten over Sikke Frerichs. Ook dit detail komt uit de latere laag. In het verslag van de arrestatie wordt Hadewijck niet genoemd.

## "Waar is uw man?"

Terug naar 15 januari 1549. Het verslag in *Het Offer des Heeren* geeft de datum precies, en voegt eraan toe dat het jaar gerekend is vanaf nieuwjaar. Ze werd in haar huis gevangengenomen. Er werd een Latijns Testament gevonden. De mannen zeiden dat ze de lerares hadden, en ze vroegen naar haar man, Menno Simons.

Menno Simons was in die jaren de bekendste leider van de vreedzame dopers in de Nederlanden. Hij was rooms-katholiek priester geweest voordat hij zich bij de dopers aansloot. Naar hem zijn de mennonieten genoemd. Over hem gaat dit hoofdstuk niet. Wat ertoe doet, is dat de overheid hem zocht en dacht dat deze vrouw hem kende. Dat ze zijn vrouw zou zijn, klopte niet. Latere schrijvers hebben uit de vraag afgeleid dat ze nauw met hem samenwerkte. De bron zegt alleen dat de ondervragers dat dachten.

De Mennonite Encyclopedia vertelt nog iets. Hadewijck zou met haar zijn opgepakt en zijn ontsnapt. Ze zou in Emden oud zijn geworden. Ook dat verhaal staat niet in het oudste verslag.

Elisabeth werd eerst naar het raadhuis gebracht. De volgende dag ging ze naar het Blokhuis, de gevangenis van Leeuwarden.

### Ja ja, nee nee

Voor de raadsheren moest ze eerst zweren. De vraag was eenvoudig: had ze een man? Ze weigerde de eed. Doopsgezinden zwoeren geen eden, omdat ze de woorden van Jezus in de Bergrede letterlijk namen. In de marge van het oude verslag staan de verwijzingen erbij, naar Mattheüs en Jakobus. Jezus zei daar: *laat uw woord ja ja zijn* (Mattheüs 5:37).

Ze zei dat haar woord ja of nee moest zijn, en dat ze geen man had.

Het lijkt een klein punt. Voor de rechters was het dat niet. Een verdachte die weigert te zweren, weigert de basis van de rechtspraak. Voor Elisabeth was het ook geen klein punt. Als haar woord zonder eed niet te vertrouwen was, wat was haar geloof dan waard? Ik vind het opvallend dat ze al bij de eerste vraag liet zien hoe ze zou blijven antwoorden: kort, eerlijk, en zonder iets te geven wat ze niet kon geven.

### Over haar geloof wel, over haar vrienden niet

De raadsheren vertelden haar wat ze van haar dachten. Ze was een lerares die veel mensen had misleid. Ze wilden weten wie haar vrienden waren. Ze vroegen naar haar ouders. Ze vroegen wie ze onderwezen had. Ze vroegen wie erbij waren geweest toen ze gedoopt werd.

Op al die vragen gaf ze geen antwoord. Volgens het verslag in de *Martelaersspiegel* vroeg ze hen haar daarmee met rust te laten. Ze bood iets anders aan. Over haar geloof wilde ze graag vertellen. Ze maakte een scherp onderscheid. Wat zij geloofde, was van haar en daar mocht iedereen naar vragen. Wie haar vrienden waren, was niet van haar om weg te geven.

Daarna kwamen de vragen over de leer, en die beantwoordde ze uitgebreid. Ze sprak over de kerk, over de mis, over de kinderdoop, over de macht van priesters om zonden te vergeven, over de zalving van zieken uit de brief van Jakobus. Bijna steeds antwoordde ze met teksten uit de Bijbel. Toen ze gevraagd werd naar het allerheiligste sacrament, zei ze dat ze in de Bijbel nooit over een heilig sacrament had gelezen, wel over het Avondmaal van de Heer.

Ze ontkende dat ze opnieuw gedoopt was. Ze was één keer gedoopt, zei ze, op haar geloof. Haar doop als baby telde voor haar niet als doop. Toen werd ze gevraagd of ze dan dacht dat die doop haar redde. Nee, antwoordde ze. Al het water van de zee kon haar niet redden. Het behoud was in Christus.

Ik merk dat ik bij die zin even stil word. De rechters zagen haar doop als de kern van haar misdaad. Zij zag haar doop als gehoorzaamheid, niet als haar redding. Haar redding lag ergens anders.

### Schroeven in het Blokhuis

Wat daarna gebeurde, ken ik alleen uit de *Martelaersspiegel*. Ik vertel het kort.

Omdat ze geen namen noemde, werd ze gemarteld. De beul, die in het verslag meester Hans heet, zette schroeven op haar duimen en vingers. Het verslag zegt dat er bloed onder haar nagels uit kwam. Ze riep God aan. Daarna, zo staat het er, ging de pijn weg, en ze zei tegen de heren dat ze haar maar moesten vragen, omdat ze geen pijn meer voelde.

Toen werden er schroeven op haar scheenbenen gezet. Ze viel flauw. Toen ze bijkwam, werden de schroeven weggehaald.

Ze had geen enkele naam genoemd.

Ik weet niet wat er precies in die kamer gebeurde, en jij ook niet. We hebben alleen de woorden van mensen die haar verhaal wilden bewaren. Of de pijn werkelijk wegging zoals ze zei, kan geen historicus controleren. Wat wel vaststaat, is dat de rechters niets kregen. In geen enkel verslag staat dat er na haar verhoor andere mensen zijn opgepakt omdat zij hun naam had genoemd.

Wat doe je als iemand van je vraagt de mensen te verraden met wie je bidt? De meeste van ons zullen die vraag nooit hoeven te beantwoorden. Elisabeth moest het met schroeven aan haar handen.

## "Met mijn dood bezegelen"

Er volgde een laatste verhoor. Ze werd gevraagd of ze wilde herroepen wat ze eerder had bekend. Herroepen had haar leven kunnen redden, of in elk geval een snellere dood kunnen opleveren. In de Engelse vertaling van de *Martelaersspiegel* staat haar antwoord zo: "No, my lords, but I will seal it with my death." Nee, heren, ik zal het met mijn dood bezegelen.

Het vonnis was kort. Ze werd veroordeeld om in een zak te worden verdronken.

Hier wordt het lastig, en ik vind dat je dat mag weten. Volgens de *Martelaersspiegel* werd het vonnis uitgesproken op 27 maart 1549. Veel boeken en websites maken daar haar sterfdag van.

De Mennonite Encyclopedia zegt iets anders. Daar staat dat ze verdronken werd op 27 mei 1549, en dat Van Braght zich vergiste met maart. De Blokhuispoort, die zich baseert op een modern martelaarsboek van Willem Westerbeke uit 2019, houdt beide data aan: op 27 maart kreeg ze haar vonnis te horen, op 27 mei werd ze verdronken.

Welke bron uit 1549 aan die datum in mei ten grondslag ligt, heb ik niet kunnen vinden. Het kan een vonnisboek van het Hof van Friesland zijn, maar dat heb ik niet zelf ingezien. Het is dus zeker dat ze in het voorjaar van 1549 in Leeuwarden stierf. Of dat op 27 maart of op 27 mei was, durf ik niet met zekerheid te zeggen. Mei heeft de betere papieren, maar niet de papieren die ik zelf heb gezien.

Als het mei was, zat ze ruim vier maanden in het Blokhuis. Twee daarvan na haar vonnis.

### Een vrouw die leerde

In de oudste bron wordt Elisabeth door haar vijanden een lerares genoemd. Meer weten we niet over haar werk in de doopsgezinde kring. We weten niet wie ze onderwees, hoeveel mensen het waren, of waar ze samenkwamen. Zij zweeg erover, en daardoor weten wij het ook niet.

Latere schrijvers hebben daar een titel aan gegeven. De Mennonite Encyclopedia noemt haar voorzichtig misschien de eerste doopsgezinde diacones. De Duitse Wikipedia schrijft dat ze de eerste vrouw zou zijn die in een doopsgezinde gemeente onderwees. Dat zijn duidingen, geen feiten uit 1549. Ze laten wel zien hoe haar verhaal later gelezen werd: als het verhaal van een vrouw die de Bijbel kende en anderen hielp hem te begrijpen.

Haar eigen antwoorden in het verhoor laten zien waarom ze die naam kreeg. Ze kende haar Bijbel. Ze kon de vragen van geleerde raadsheren beantwoorden met teksten die ze uit haar hoofd wist. Voor de raad zat een vrouw die het Latijn verstond en de rechters antwoord gaf uit de Bijbel.

## Een lied in de Ausbund

Het verhaal van Elisabeth werd al snel gezongen. Over haar dood werd een lied gemaakt dat in de liedbundel bij *Het Offer des Heeren* werd opgenomen. De website literatuurgeschiedenis.org noemt een lied uit 1549 over een zekere Elisabeth uit Leeuwarden, die weigerde onder ede te zeggen of ze getrouwd was. Doopsgezinden zongen zulke liederen om elkaar te bemoedigen, vaak zonder dat de dichter zijn naam erbij zette.

Het lied reisde ver. Het werd vertaald en opgenomen in de *Ausbund*, de oudste liedbundel van de dopers. Daar staat het als lied nummer 13, volgens de Duitse Wikipedia in achtendertig strofen. Zo werd er ver buiten Friesland gezongen over een vrouw uit Leeuwarden van wie we niet eens zeker weten hoe ze heette.

Er is nog een spoor. In een liedbundel uit Hoorn van 1618 zou een lied staan dat zij zelf geschreven zou hebben. Welk lied dat is, is volgens de Mennonite Encyclopedia nooit vastgesteld. Ik laat het daarom bij deze ene zin.

## Een Testament in het Latijn

Het verhaal van Elisabeth Dirks is voor een groot deel een verhaal van wat we niet weten. Haar geboortejaar ontbreekt. Haar ouders ontbreken, want die noemde ze niet. Haar leerlingen ontbreken, want die noemde ze ook niet. Zelfs haar sterfdag staat niet helemaal vast.

Maar dat zwijgen was haar keuze. Het meeste van wat we over haar missen, ontbreekt omdat zij het onder de schroeven voor zich hield. De gaten in haar levensverhaal zijn de mensen die ze beschermde.

Wat overblijft, is wat ze wel wilde zeggen. Dat ze één keer gedoopt was, op haar geloof. Dat haar woord ja of nee was. Dat al het water

van de zee haar niet kon redden, en dat haar behoud in Christus lag.

En er blijft een beeld over uit die eerste januaridag. Een paar mannen in een huis in Leeuwarden, met een boek in hun handen dat voor hen genoeg bewijs was. Een Testament in het Latijn, opengeslagen op een tafel van een vrouw die het wel kon.

### Wat vaststaat en wat verteld wordt

**Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen):** Elisabeth was een doopsgezinde vrouw in Leeuwarden; ze werd op 15 januari 1549 gevangengenomen; er werd een Latijns Testament bij haar gevonden en haar ondervragers dachten dat ze de vrouw van Menno Simons was; ze weigerde de eed en noemde geen namen; ze werd veroordeeld tot de dood door verdrinking en stierf in het voorjaar van 1549 in Leeuwarden; over haar dood werd een lied gemaakt dat in *Het Offer des Heeren* en in de *Ausbund* (nr. 13) staat.

**Alleen uit het geloofsverslag van haar medegelovigen:** de woorden van het verhoor (de eed, ja ja en nee nee, het Avondmaal, het water van de zee, de weigering te herroepen) komen uit de belijdenis in *Het Offer des Heeren* (vanaf 1562) en de *Martelaersspiegel* (1660), geen officieel protocol van het Hof; de marteling met duim- en beenschroeven en het wegtrekken van de pijn kennen we alleen uit de *Martelaersspiegel*; dat ze een begijntje was geweest staat in de titel van de oudste belijdenis.

**Onbevestigd:** het klooster Tienge bij Leer, de opsluiting van een jaar en de vlucht als melkmeisje (pas in literatuur vanaf de negentiende eeuw); haar familie uit Groothusen; het verblijf bij Hadewijck, haar ontsnapping en haar oude dag in Emden; een lied dat Elisabeth zelf geschreven zou hebben (1618); de achternaam Dirks of Dirksdochter, die in de oudste verslagen niet voorkomt.

**Betwist:** de sterfdag. De *Martelaersspiegel* noemt 27 maart 1549 als datum van het vonnis; de Mennonite Encyclopedia en de Blokhuispoort noemen 27 mei 1549 als datum van de verdrinking. De archiefbron voor 27 mei heb ik niet zelf gezien.

**Duiding:** dat ze lerares was, zeiden haar ondervragers. Dat ze de eerste doopsgezinde diacones of de eerste lerares in een doopsgezinde gemeente was, is een latere duiding.

### Bronnen bij dit hoofdstuk


1. Het Offer des Heeren, inhoudsopgave (DBNL)
2. Het Offer des Heeren, inleiding bij de uitgave (DBNL)
3. The Sacrifice of the Lord (1580), p. 54: de belijdenis van Elisabeth (Source Library)
4. Martyrs Mirror, Elizabeth, A.D. 1549 (homecomers.org)
5. Christian Neff, "Elisabeth Dirks (d. 1549)", Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online
6. Blokhuispoort, "Elisabeth, 1549"
7. Literatuurgeschiedenis.org, "Leven en sterven voor het geloof"
8. Christian History Institute, "Tortured to betray friends, Elizabeth Dirks refused"
9. Wikipedia (Duits), "Elisabeth Dirks"

# *Dirk Willems: de man die terugliep over het ijs*

Op 16 mei 1569 zetten zeven mannen in Asperen hun naam onder een vonnis. Cornelis Goverts, Jan van Stege Jans, Adriaen Gerritts, Adriaen Jans, Lucas Rutgers, Jan Jans en Jan Roefelofs. Het vonnis ging over een man uit hun eigen stadje, Dirk Willems. Hij had bekend, zo staat erin, zonder dat hij gepijnigd of in ijzers geslagen was. Hij was als jonge man opnieuw gedoopt. Hij had in zijn huis geheime bijeenkomsten gehouden en mensen laten dopen. En hij weigerde daarvan terug te komen. De rechters veroordeelden hem tot de dood door het vuur. Zijn bezit ging naar de koning.

Het is een kort stuk. Er staat geen woord in over ijs.

Veel mensen kennen Dirk Willems juist om het ijs. Om een gevangene die ontsnapte, die over een bevroren water rende, en die terugliep toen zijn achtervolger erdoor zakte. Hij trok de man eruit, en de man bracht hem terug naar de cel. In Amerika en Canada is hij geschilderd en in brons gegoten. Bij mennonieten en amish is hij misschien de bekendste martelaar van allemaal. In zijn eigen Asperen is er een straat naar hem genoemd.

Dit hoofdstuk gaat over beide: het vonnis dat we kunnen lezen, en het verhaal dat mensen al eeuwen doorvertellen. Ik zal steeds zeg-

gen wat waar vandaan komt. Want bij Dirk Willems ligt dat dichter bij elkaar dan je zou denken, en ook verder uit elkaar.

Het begon in Rotterdam.

## Een huis van Pieter Willems

Over de jeugd van Dirk Willems weten we bijna niets. Geen geboortejaar, geen namen van ouders, geen beroep. Hij kwam uit Asperen, een klein stadje aan de Linge, en hij woonde daar ook. Dat zeggen de mennonitische encyclopedie GAMEO en alle latere vertellingen.

Eén ding uit zijn jonge jaren staat wel vast, omdat het in zijn eigen vonnis staat. Hij was herdoopt in Rotterdam, in het huis van een zekere Pieter Willems. Wie die Pieter was, zegt het vonnis niet. Of hij familie was, met die gelijke achternaam, weten we ook niet. Willems betekent in die tijd gewoon: zoon van Willem. Dat hadden duizenden mensen.

Herdopen was in de zestiende eeuw een zware stap. Wie als kind in de kerk gedoopt was en zich als volwassene opnieuw liet dopen, zei daarmee dat de kinderdoop geen echte doop was. Voor de overheid en de kerk van die tijd was dat ketterij. De dopers, zoals ze genoemd werden, wilden een gemeente van mensen die zelf voor Christus gekozen hadden. Later zouden ze doopsgezinden of mennonieten heten.

Dirk Willems koos daarvoor. Hoe oud hij was, en wat hem overtuigde, is niet overgeleverd.

## Bijeenkomsten achter een gewone voordeur

Terug in Asperen bleef het niet bij zijn eigen geloof. Het vonnis noemt het zonder omwegen. In zijn huis kwamen mensen samen in wat de rechters geheime bijeenkomsten noemden, met verboden leer. En in datzelfde huis waren meerdere mensen herdoopt.

Hoeveel mensen dat waren, staat er niet bij. Ook niet wie er preekte of wie er doopte. Misschien was Dirk zelf de voorganger, misschien opende hij alleen zijn deur. Het vonnis zegt alleen dat hij het toeliet.

Het klinkt zo gewoon. Een huis, een paar buren, een Bijbel, iemand die vertelt. Zo zijn veel gemeenten begonnen, toen en nu. Maar in Asperen in de jaren zestig van de zestiende eeuw kon zo'n avond je leven kosten. Iedereen die binnenkwam, wist dat.

Zou jij je deur openzetten, als je wist wat erop stond?

Dat er later nog lang dopers in Asperen woonden, blijkt uit nieuwer onderzoek waar de plaatselijke historische vereniging naar verwijst. Tot ver in de achttiende eeuw leefden er doopsgezinden. Wat in het huis van Dirk Willems begon, verdween dus niet met hem.

## Het jaar van Alva

Het jaar 1569 was een slecht jaar om doper te zijn in de Nederlanden. Het land stond onder Spaans gezag, en de hertog van Alva voerde er een hard bewind. De Amerikaanse historici John Oyer en Robert Kreider plaatsen de zaak van Dirk Willems uitdrukkelijk in die jaren onder Alva.

Ergens in die tijd werd Dirk in Asperen gevangengenomen. Wanneer precies, weten we niet. Ook niet wie hem aangaf of hoe hij gevonden werd.

Volgens de plaatselijke overlevering werd hij vastgezet in het kasteel van Asperen, een oud adellijk huis dat als gevangenis diende. De historische vereniging noemt het kasteel Waddestein. Er is weinig van over. Over de verwoesting lopen de verhalen uiteen: de vereniging zegt dat Franse troepen het in 1672 vernielden, een andere schrijver noemt de Franse tijd rond 1800. Wel liggen er nog delen van de oude gracht.

## Een touw van lappen

Nu komt het verhaal dat Dirk Willems beroemd maakte. Ik vertel het zoals het in de Martelaersspiegel staat, het grote doopsgezinde martelaarsboek dat Thieleman Jansz. van Braght in 1660 uitgaf.

Dirk wist te ontsnappen. Volgens latere vertellingen maakte hij een touw van lappen stof die hij aan elkaar knoopte, en liet hij zich daarmee langs de muur zakken. Het was winter. Het water lag bevroren.

Er kwam iemand achter hem aan. Van Braght noemt hem een dievenvanger, iemand wiens taak het was om voortvluchtigen te grijpen. Dirk kwam over het ijs, dat zwak was. De man die hem volgde, zakte erdoor.

Toen draaide Dirk zich om. Hij liep terug en hielp zijn achtervolger uit het water. Daarmee redde hij hem het leven.

Volgens Van Braght wilde de dievenvanger hem daarna laten gaan. Maar de burgemeester kwam erbij en herinnerde hem aan zijn eed. Toen greep de man Dirk alsnog en bracht hem terug.

In Asperen wijst de overlevering ook de plek aan: een diep stuk water bij de gracht, het Hondegat. Oyer en Kreider voegen eraan toe dat Dirk door het magere gevangenisvoedsel lichter was dan de bewaker, en dat het ijs hem daarom wel hield. Dat klinkt logisch, maar het is een uitleg achteraf. In de oude tekst staat het niet.

## Wie het vertelde

Hier moet ik eerlijk zijn over de bron. Van Braght vertelt de ontsnapping en de redding niet uit het vonnis. Hij schrijft dat het verhaal komt van geloofwaardige personen. Namen geeft hij niet. Ook niet wanneer die personen het vertelden, of hoe zij het wisten.

Het vonnis van 16 mei 1569 zwijgt over een vlucht. Het noemt alleen de doop, de bijeenkomsten en zijn weigering om terug te komen.

Dat hoeft niets te betekenen: een rechtbank schreef in een vonnis waarvoor iemand veroordeeld werd, niet alles wat er in de gevangenis gebeurd was. Maar het betekent wel dat we het ijsverhaal niet uit een akte kennen.

Er is een aanwijzing dat het verhaal ouder is dan Van Braght. Een Nederlands letterkundig woordenboek uit 1952 verbindt een gedicht van Tollens over Dirk Willems met een doopsgezind martelaarsboek van 1631. Als dat klopt, was het verhaal al dertig jaar vóór Van Braght in druk. Ik heb die uitgave van 1631 zelf niet kunnen inzien. In het oudere doopsgezinde martelaarsboek, het Offer des Heeren, heb ik hem niet gevonden.

Wat je ervan moet denken? Ik geloof dat er een kern van waarheid in zit. Het verhaal leefde in Asperen en onder de dopers, het is eenvoudig, en het maakt van niemand een held behalve van Dirk zelf. Maar historici hebben het niet kunnen controleren, en dat zeg ik er liever eerlijk bij dan dat ik het weglaat.

### De burgemeester en de eed

Eén detail laat me niet los. De dievenvanger wilde Dirk laten gaan. Hij was net uit het ijswater getrokken door de man die hij moest vangen. Maar er was een eed.

Een man die net zijn leven terugkreeg, en een belofte aan zijn meerderen. Volgens het verhaal woog die belofte zwaarder. Of hij er later spijt van had, vertelt niemand. Ik vraag het me af, meer niet.

Wat wel in de bron staat: de burgemeester greep in. Zijn naam is niet bewaard.

### Boven de klokken

Na zijn terugkeer zou Dirk volgens de overlevering niet meer in het kasteel zijn opgesloten, maar in de toren van de kerk van Aspe-

ren. Oyer en Kreider beschrijven een kleine kamer met zware tralies, hoog in de toren, boven de klok. In de toren staat nog een houten blok waarin gevangenen met hun benen werden vastgezet. Of Dirk er ook in gezeten heeft, weten zelfs zij niet. Ze schrijven: waarschijnlijk.

De kerk staat er nog. Ze was toen rooms-katholiek en is nu hervormd. De huidige hervormde gemeente steunt de plannen om Dirk Willems in Asperen een gedenkteken te geven. Dat raakt me. Een kerk die vroeger zijn gevangenis was, wil nu zijn naam bewaren.

Hoe lang hij vastzat, is onduidelijk. Van Braght spreekt van zware gevangenschap en grote beproevingen, zonder duur. GAMEO zegt na enkele maanden. Een Amerikaans artikel uit 2015 spreekt van vier dagen, maar geeft daar geen bron voor. Als de ontsnapping in de winter was en het vonnis in mei, dan lijkt een langere periode het meest waarschijnlijk. Zeker weten doen we het niet.

### Zestien mei 1569

Dan het vonnis zelf. De tekst zoals Van Braght die afdrukt, is zakelijk. Dirk Willems, geboren in Asperen, had zonder pijniging bekend. Hij was in Rotterdam herdoopt bij Pieter Willems. Hij had in zijn huis bijeenkomsten en verboden leer toegelaten, en daar waren mensen herdoopt. En hij bleef bij zijn mening. Om dat laatste, zijn hardnekkig volharden zoals de rechters het noemden, moest hij sterven.

De straf was de dood door het vuur, tot de dood erop volgde. Al zijn goederen werden verbeurd verklaard ten bate van de koning. Zeven rechters tekenden.

Het vonnis noemt geen geweld tegen gezag, geen oproer, geen diefstal. Alleen een doop, een open huis en een overtuiging die hij niet wilde opgeven. De doodstraf voor herdoop was in die jaren wet, en

deze zeven mannen pasten die toe. Ik ken hun verdere levens niet. Misschien deden sommigen het met tegenzin, misschien niet. Ik wil hen hier niet veroordelen. Het waren christenen die meenden de kerk te beschermen, en ze hebben iets gedaan wat volgens mij nooit in Jezus' naam had mogen gebeuren.

Volgens de gangbare bronnen werd Dirk dezelfde dag verbrand, op 16 mei 1569. De oude tekst zegt dat het gebeurde buiten Asperen, aan de kant van Leerdam.

Over die dag geeft Van Braght nog een paar zinnen, die hij ontleent aan verslagen van mensen die erbij waren. Ik vertel ze kort.

Er stond een sterke oostenwind. Die blies het vuur weg van zijn bovenlichaam, zodat het lang duurde voor hij stierf. Tot in het nabije Leerdam zouden mensen hem gehoord hebben. Hij riep tot God, meer dan zeventig keer, met de woorden: mijn Heer, mijn God. De baljuw, die te paard bij de terechtstelling was, kon het niet aanzien. Hij keerde zijn paard en zei tegen de beul dat hij een snel einde moest maken. Wat de beul daarna deed, wist de schrijver niet.

Dirk stierf, zo eindigt het verslag, standvastig, en hij beval zijn ziel in Gods handen.

Ook deze bijzonderheden kennen we alleen uit de Martelaersspiegel. Geen ander verslag uit 1569 is gevonden. De baljuw die zich afwendde, is net als de burgemeester zonder naam gebleven.

### Wat een stadssecretaris in 1606 overschreef

Waarom kunnen we het vonnis eigenlijk lezen? Onder de tekst bij Van Braght staat een korte aantekening. Het afschrift was getrokken uit de registers van de stad Asperen. De stadssecretaris van Asperen tekende het voor gezien op 15 oktober 1606.

Zevenendertig jaar na de dood van Dirk vroeg iemand dus om een afschrift, en een ambtenaar zette er zijn verklaring onder. Wie erom vroeg, staat er niet. Het ligt voor de hand dat het iemand was die martelaarsverhalen verzamelde. Zo kwam het vonnis in elk geval in de doopsgezinde boeken terecht, en via Van Braght bij ons.

Het origineel heb ik niet gevonden. Of de registers van Asperen uit 1569 nog bestaan, en of het afschrift van 1606 ergens bewaard is, kon ik niet vaststellen. Dat zou een mooi stuk werk zijn voor een archiefonderzoeker. Tot dan is dit het stevigste wat we hebben: een officieel stuk, overgeschreven door een ambtenaar, gedrukt door een martelaarsschrijver.

## Een ets uit 1685

In 1685 verscheen een tweede druk van de Martelaersspiegel, nu onder de titel Het bloedig tooneel, in twee grote delen. De Amsterdamse kunstenaar Jan Luyken maakte er etsen bij. Een van die etsen, in deel twee op bladzijde 387, toont Dirk Willems op het ijs bij de man die erdoor gezakt is. Op de prent staat het opschrift Ao 1569.

Het Rijksmuseum bewaart een afdruk onder de titel: Dirk Willemsz. redt zijn vervolger uit het ijs bij Asperen, 1569.

Ik denk dat die ene prent meer voor zijn naam heeft gedaan dan alle tekst. De Martelaersspiegel bleef bij mennonieten in Amerika in gebruik, en juist deze afbeelding noemen schrijvers daar een van de bekendste uit het boek. Volgens de Amerikaanse kerkhistoricus Rex Butler gaven mennonieten in oktober 2007 aan paus Benedictus XVI een ingelijste afbeelding van de redding, naar het voorbeeld van Luyken. In 1992 schilderde Heinz Gaugel de scène in een groot rondpanorama, Behalt, dat in een erfgoedcentrum in Ohio te zien is. In 2018 werd in het mennonitische openluchtmuseum in Steinbach, in Canada, een bronzen beeld van de redding onthuld.

In Nederland bleef het stiller. Het letterkundig woordenboek van 1952 vat zijn verhaal samen in één zin: hij "redde het leven van zijn door 't ijs gezakte vervolger", maar werd toch als ketter gedood. De dichter Tollens schreef er een gedicht over. Verder kenden vooral doopsgezinden zijn naam.

### Een straat, een gracht, een plan

In Asperen ligt een Dirk Willemsstraat. Een eindje verderop ligt nog water van de oude gracht. Het is nu een parkje, naast een speeltuin en huizen. Er stond een groot bord met zijn verhaal, maar dat verdween in 2019 toen de gemeente er bomen kapte.

Volgens Theo Witjes van de Historische Vereniging Oud Asperen schaamden veel inwoners zich bijna toen het beeld in Canada werd onthuld. Mensen aan de andere kant van de oceaan kenden hun geschiedenis beter dan zijzelf. De vereniging schreef een boek over Dirk, in het Nederlands en het Engels, dat in augustus 2025 verscheen. De opbrengst gaat naar een beeld dat in de gracht moet komen, op de plek van het verhaal. Een toneelgroep uit het dorp werkt aan een voorstelling.

Ik vind het mooi dat het zo gaat. Vierhonderdvijftig jaar lang werd het verhaal vooral ver weg verteld, in Pennsylvania, Ohio en Manitoba. Nu komt het terug naar het dorp waar het gebeurde.

### De hand boven het wak

Wat weten we nu echt van Dirk Willems? Weinig. Een woonplaats. Een doop in Rotterdam. Een huis waar mensen samenkwamen. Een vonnis met zeven namen en een datum. Een dood door het vuur.

En dan het ijs. Het verhaal dat niet in de akte staat, maar wel in de herinnering van de mensen die na hem kwamen. Ik kan het niet bewijzen. Ik kan het ook niet wegstrepen.

Jezus zei dat je je vijanden moest liefhebben en moest bidden voor wie je vervolgen. De meeste mensen die dat lezen, krijgen nooit de kans om het zo letterlijk te doen. Wat zou jij gedaan hebben, met de vrijheid onder je voeten en een schreeuwende man achter je?

Op de ets van Jan Luyken staat Dirk nog altijd op het ijs, bij het wak, naast de man die hem kwam halen. De vrije oever ligt achter hem.

### Wat vaststaat en wat verteld wordt

**Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen):** Dirk Willems kwam uit Asperen en werd daar in 1569 als doper ter dood gebracht; de datum 16 mei 1569; de ets van Jan Luyken in Het bloedig tooneel (1685, deel II, p. 387); zijn bekendheid onder mennonieten en amish, het beeld in Steinbach (2018) en de Dirk Willemsstraat in Asperen.

**Alleen uit de Martelaersspiegel (Van Braght), op gezag van niet bij naam genoemde getuigen:** de ontsnapping, de redding van de dievenvanger uit het ijs en de burgemeester die hem aan zijn eed herinnerde; de oostenwind, de roep tot God die in Leerdam gehoord zou zijn en de baljuw die zich afwendde.

**Uit het vonnis, maar alleen bekend via een afschrift van 1606 bij Van Braght:** de herdoop in Rotterdam bij Pieter Willems; de bijeenkomsten en doopplechtigheden in zijn huis; de bekentenis zonder pijniging; de straf door het vuur en de verbeurdverklaring; de namen van de zeven rechters.

**Onbevestigd:** de plaats van de ontsnapping (Hondegat) en de gevangenschap in het kasteel en daarna in de kerktoren (lokale overlevering); het touw van lappen; dat hij lichter was door het gevangenisvoedsel; hoe lang hij gevangen zat (enkele maanden of vier dagen, de bronnen verschillen); dat de executie op dezelfde dag als

het vonnis was; wanneer het kasteel verwoest werd (1672 of rond 1800).

**Duiding:** het origineel van het vonnis en het afschrift van 1606 zijn niet teruggevonden. Mogelijk stond het ijsverhaal al in een doopsgezind martelaarsboek van 1631; dat heb ik niet kunnen controleren.

### Bronnen bij dit hoofdstuk


1. GAMEO, "Dirk Willemsz (d. 1569)" (Nanne van der Zijpp, 1956)
2. Martyrs Mirror, "Dirk Willems, A.D. 1569" (homecomers.org)
3. Martyrs Mirror, "Dirk Willems" (radicalreformation.com)
4. Rijksmuseum, Jan Luyken, "Dirk Willemsz. redt zijn vervolger uit het ijs bij Asperen, 1569" (1685)
5. John S. Oyer en Robert Kreider, "Compassion for the Enemy" (Mennonite Quarterly Review)
6. Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid (1952), via DBNL
7. Anabaptist World, "Dutch town seeks Dirk Willems martyr statue" (25 september 2025)
8. Anabaptist World, "Dirk Willems (re)discovered" (12 oktober 2015)
9. St. James Lancaster, Forum: Dirk Willems
10. Rex Butler, over de Martelaersspiegel (Baptist History Homepage)
11. Wikipedia (Engels), "Dirk Willems"

# *Robert Regout: de hoogleraar die het recht boven de macht zette*

In september 1941 kwam de Nederlandse jezuïet Peter van Gestel aan in het concentratiekamp Dachau, bij München. Nieuwe gevangenen werden apart gehouden achter een afzetting van gaas. De gevangenen noemden die plek spottend het "Noviciaat", naar het huis waar jonge kloosterlingen hun eerste jaren doorbrengen. Niemand mocht er komen.

De volgende dag stond er toch iemand bij het gaas. Een man in het gestreepte pak van het kamp, die ongezien tot daar was gekomen. Het was Robert Regout, priester, jezuïet, hoogleraar volkenrecht uit Nijmegen, en Van Gestels beste vriend. Hij gaf hem een pijp met tabak. In een stukje papier zat nog iets: een heel klein deeltje van een hostie, het brood van de mis.

Zo vertelde Van Gestel het zelf, in 1947, in een verslag voor zijn medebroeders in Amerika. Hij was erbij; niemand anders heeft het opgeschreven. Het is het verhaal van één ooggetuige.

Wie in Dachau een hostie doorgaf, wist wat het kon kosten. Robert Regout was toen al een jaar gevangene. Hij zou het kamp niet levend

verlaten. Vijftien maanden later stierf hij, zesenveertig jaar oud, aan uitputting. Hij was geen verzetsman met wapens of valse papieren. Hij was een geleerde die in de eerste weken van de bezetting had opgeschreven wat een bezetter wel en niet mag. Dat was genoeg.

Het begon in een van de rijkste families van Maastricht.

## Een huis aan de Stationsstraat

Robert Hubert Willem Regout werd geboren op 18 januari 1896 in Maastricht. Volgens de Oorlogsgravenstichting stond zijn geboortehuis aan de Stationsstraat in Wyck, het stadsdeel aan de oostkant van de Maas, en werd hij gedoopt in de Sint-Martinuskerk daar.

De naam Regout zei in Limburg veel. De familie had fabrieken en leverde katholieke politici. Zijn vader, Louis Regout, werd later minister van Waterstaat. Een oom, ook een Robert, was in hetzelfde kabinet minister van Justitie. Uri Nooteboom, die in 1944 als eerste een in memoriam over hem schreef, noemde het kortweg een zeer aanzienlijke familie.

Robert ging naar het gymnasium van het Sint-Willibrorduscollege in Katwijk aan de Rijn. Rond zijn achttiende koos hij voor de Sociëteit van Jezus, de orde van de jezuïeten. Een jongen met die achtergrond had een andere weg kunnen gaan, in de fabriek of in de politiek. Waarom hij koos voor het klooster, staat in geen van de bronnen die ik heb kunnen lezen. Ik laat het daarom open.

## Rechten in Leiden

De jezuïeten lieten hem een lange opleiding volgen: filosofie, theologie, en ook iets wat voor een priester ongewoon was. Hij studeerde rechten in Leiden. Volgens de jurist Henri de Waele, die in 2005 een artikel over hem schreef, was dat ongeveer van 1921 tot 1924. Daar kwam hij onder de invloed van Willem van Eysinga, hoogleraar vol-

kenrecht. Volkenrecht is het recht tussen landen: verdragen, oorlog en vrede, de vraag wat staten elkaar mogen aandoen.

Een deel van zijn vorming kreeg hij in Engeland. Van Gestel schreef later dat Engelse jezuïeten hem nog kenden van het laatste opleidingsjaar in St. Beuno's, in Wales, en van zijn bezoeken aan Londen.

Op 15 augustus 1927 werd Robert Regout tot priester gewijd.

### Wanneer mag een land oorlog voeren?

Een jaar eerder, in 1926, had hij zijn eerste artikel gepubliceerd, in het katholieke tijdschrift Studiën. Er zouden er meer dan veertig volgen. Vanaf 1929 hield hij lezingen en gaf hij commentaar op de radio. Hij adviseerde de Rooms-Katholieke Staatspartij en was actief in de Rooms-Katholieke Vredesbond.

Ondertussen werkte hij jarenlang naast al zijn andere taken aan een proefschrift. Het verscheen in 1934 in Parijs, in het Frans. In het Nederlands zou de titel luiden: De leer van de rechtvaardige oorlog, van Augustinus tot vandaag, volgens katholieke theologen en kerkrechtgeleerden. Zijn promotor was de Leidse hoogleraar Ben Telders.

Het onderwerp zegt iets over de man. Hij wilde weten wanneer geweld tussen volken te verdedigen is, en wanneer niet. Hij geloofde dat recht ook tussen landen kon gelden, dat er grenzen zijn die zelfs de sterkste niet mag overschrijden. In een terugblik uit 2006 schrijft een jezuïet dat Regout een lijn zag van groeiend rechtsbesef over de hele wereld.

Heb jij ooit iets geloofd waar de tijd waarin je leefde dwars tegenin ging? In de jaren dertig zag Regout landen verdragen breken en legers groeien. Hij bleef schrijven over recht.

## De moderator van Nijmegen

In Nijmegen werd hij moderator van de studenten aan de katholieke universiteit, de huidige Radboud Universiteit. Hij volgde daarin pater C. Hoogeweegen op. Een moderator was een geestelijk begeleider, ongeveer wat nu een studentenpastor heet. Het universiteitsblad Vox schreef in 2015 dat hij populair was bij de studenten.

Op 18 september 1939 benoemde de Sint-Radboudstichting hem tot buitengewoon hoogleraar volkenrecht. Hij bleef moderator. In 1939 reisde hij naar een congres van Pax Romana, een internationale katholieke studentenbeweging, in Ljubljana. In 1940 volgde een congres in Amerika. Volgens Nooteboom ging hij ook vaak naar Den Haag, voor het internationale werk voor vrede.

Op 28 februari 1940 hield hij zijn oratie, de openingsrede van een nieuwe hoogleraar. De titel was een vraag: "Is er grond voor vertrouwen in de toekomst van het volkenrecht?" Europa was op dat moment al een half jaar in oorlog. Nederland was nog neutraal.

Op 7 mei 1940 sprak hij in de aula van de universiteit over de neutraliteit van Nederland, als nationaal en Europees belang. Zo staat het in het in memoriam van Nooteboom. Enkele uren later trokken Duitse troepen het land binnen. Het was 10 mei.

## Wat een bezetter mag

Na vijf dagen capituleerde het Nederlandse leger. Wat toen begon, wist nog niemand. Veel mensen dachten dat ze zich moesten schikken.

Regout dacht daar anders over. Volgens De Waele reisde hij in de weken na de capitulatie door het land en riep hij op om niet met de bezetter mee te werken. De Vriendenkring Robert Regout en de

Oorlogsgravenstichting schrijven dat hij universiteiten adviseerde hoe ze zich moesten opstellen.

Hij deed ook wat hij het beste kon. Hij schreef een artikel: "De rechtstoestand in bezet gebied". Hij ging uit van het Haagse verdrag van 1907, waarin de regels voor bezetting staan. Zijn punt was eenvoudig en voor de bezetter onaangenaam. Een bezettende macht heeft rechten, maar ook plichten. Het recht gaat boven de macht.

Wanneer het precies verscheen, verschilt per bron: eind mei of begin juni 1940, in Studiën. Volgens een artikel in het tijdschrift Streven uit 2006 werd het juninummer van Studiën tegengehouden, en werd het artikel daarna in allerlei kranten en bladen overgenomen. In augustus 1941 moest Studiën stoppen. Een terugblik die Streven aanhaalt, gaf als reden dat de katholieke voorlichting "te klaar en te kundig voor de Duitschers" was.

Je kunt je afvragen of het verstandig was. Regout was jurist, hij wist hoe een bezetter denkt. Hij schreef het toch.

### Een fiets voor zaterdag

Op 29 juni 1940 stond de Gestapo, de Duitse geheime staatspolitie, bij zijn huis aan de Molenstraat in Nijmegen. Hij was er niet. Volgens De Waele en Vox verdachten de Duitsers hem van contact met de Duitse jezuïet Friedrich Muckermann. De archivaris van de Nederlandse jezuïeten zei in 2015 dat Regout niet bij dat netwerk hoorde.

Regout keerde terug naar Nijmegen. Op 3 juli 1940 meldde hij zich zelf bij de Gestapo. Hij werd vastgezet in Arnhem. Hij was vierenveertig jaar en had nog maar vier maanden eerder zijn oratie gehouden.

Nooteboom bewaarde een klein detail. Het laatste wat Regout vroeg, was of zijn fiets gemaakt kon worden, want hij wilde zater-

dag naar Den Haag. Hij dacht dus terug te komen. Het detail staat alleen in dat ene in memoriam. Ik vertel het omdat het zo gewoon is.

In de archieven van het NIOD ligt een brief van ongeveer 21 augustus 1940. Wilhelm Harster, de chef van de Duitse veiligheidsdienst in Nederland, citeerde daarin passages uit Regouts artikel die hij anti-Duits vond. Het besluit viel: Regout bleef vast. Hij werd overgebracht naar Berlijn, naar de gevangenis aan de Alexanderplatz. Daar maakte iemand een tekening van hem, schreef Nooteboom. Wie de tekenaar was, vermeldt hij niet.

Een proces kwam er niet. Hij werd nergens voor veroordeeld.

## Nummer 26.750

In juli 1941 werd Robert Regout naar Dachau gebracht. Er zaten geestelijken uit veel landen van Europa. Volgens Vox kreeg hij het nummer 26.750.

Hij werkte in het transportcommando en op de plantage van het kamp. Dat schrijft Vox, op basis van gesprekken met de archivaris van de jezuïeten. Andere bronnen die ik las, beschrijven zijn werk niet.

Van Gestel, die in september 1941 aankwam, vertelde later dat de periode vóór 1943 in veel opzichten de ergste was. De SS wilde het zelfrespect van gevangenen breken. Duitse priesters zaten in blok 26, met een kleine kapel. De andere geestelijken zaten in de blokken 28 en 30, en kwamen pas eind december 1942 ook naar blok 26. Voor Regout was dat te laat.

In 1942 kwam een klein groepje jezuïeten op zondag bij elkaar. Van Gestel beschrijft hoe ze zo probeerden een gemeenschap te blijven. Regout hoorde erbij.

### Een Poolse priester

Vox vertelt nog één verhaal uit Dachau. In april 1942 hielp Regout een stervende Poolse priester. Een bewaker gaf hem daarvoor een trap in zijn kruis.

Dit verhaal komt uit één bron, het artikel in Vox uit 2015. Ik heb het elders niet teruggevonden. Het past bij wat anderen over hem zeiden: Nooteboom en de Vriendenkring schrijven allebei dat hij zijn medegevangenen steunde en een voorbeeld voor hen was. Maar een tweede verslag van precies deze gebeurtenis ken ik niet.

Nooteboom noteerde ook hoe Regout bad. Dagelijks bad hij het Onze Vader, en bij de regel *En leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van de boze* (Mattheüs 6:13) gaf hij een eigen uitleg. Hij bad het als: "beproef ons niet boven onze krachten." Nooteboom schreef de bede zelf op in de katholieke woorden die Regout kende, met "bekoring" in plaats van "verzoeking".

Ik blijf bij die regel hangen. Hier bidt een man in een concentratiekamp niet om bevrijding, en ook niet om kracht om alles te dragen. Hij vraagt God om de last niet zwaarder te maken dan hij aankan. Wat zou jij bidden, als je wist dat je nergens heen kon?

### Achttien december 1942

In december 1942 was Regout ziek. Van Gestel schreef later dat hij stierf aan lever- en hartklachten; Vox en de Oorlogsgravenstichting noemen uitputting. De Waele spreekt van wrede en vernederende behandeling. Waarschijnlijk zijn het verschillende woorden voor hetzelfde lichaam dat op was.

Op 18 december schreef hij een brief aan Piet van Gestel, een medebroeder in het kamp. Alles wijst erop dat dit dezelfde Van Gestel is als de vriend aan het gaas, maar de bronnen zeggen het niet

met zoveel woorden. Hij noemde hem "Off.", een afkorting van officier. De Vriendenkring heeft het handgeschreven stuk gescand en uitgeschreven. Het is een geestelijk testament, en het moest geheim blijven zolang hij leefde.

In die brief aanvaardt hij dat hij zijn leven moet geven. Hij doet dat, schrijft hij, "met groote vreugde voor Geloof en Vaderland". Hij denkt daarbij in het bijzonder aan de studenten en professoren van de Nijmeegse universiteit. Hij vraagt zijn medebroeders vergeving voor zijn slechte voorbeeld, vooral voor slordigheid in zijn geestelijk leven. Hij dankt de jezuïetenorde voor het vertrouwen. Hij denkt aan zijn moeder en zijn familie, en aan zijn vele vrienden.

De toon is niet somber. Hij schrijft dat hij van plan is beter te worden, ook omwille van twee mannen die voor hem zorgen. Over een van hen zegt hij dat die voor hem vecht als een moeder voor haar kind. Wie die twee waren, blijkt niet uit de bronnen die ik las. En hij vraagt om de gebeden van katholieke en protestantse broeders en collega's.

Die laatste regel raakt me. Katholieken en protestanten leefden in het Nederland van toen vaak in gescheiden werelden. Hier vroeg een Maastrichtse jezuïet op zijn ziekbed in Dachau om de gebeden van allebei.

## Een gewone dood

Robert Regout stierf op 28 december 1942. Hij was zesenveertig jaar en had bijna tweeënhalf jaar gevangen gezeten. In het register van de Oorlogsgravenstichting staat 29 december; de biografie op dezelfde pagina, De Waele, Vox, Streven en Nooteboom noemen de 28e.

Van Gestel schreef in 1947 kort dat ze Regout in december 1942 verloren. Hij noemde hem en de andere jezuïeten die in Dachau stierven onopvallende, moderne martelaren. Hun lichamen waren

gebroken, schreef hij, maar hun geest had gewonnen. Volgens de Vriendenkring zei een medepriester bij het sterfbed dat het een gewone, serene en gelukkige dood was. Wie die priester was, staat er niet bij.

Ruim een week eerder had hij geschreven dat hij zijn leven met vreugde gaf. Het is het enige wat we zeker weten over zijn binnenkant in die laatste dagen, en het komt van hemzelf.

## Wat bleef

In Nijmegen ging het leven onder de bezetting door. Pas na de bevrijding van de stad, in het najaar van 1944, kon er openlijk over hem geschreven worden. Op 3 november 1944 verscheen in De Gelderlander het eerste in memoriam, van Uri Nooteboom. Nooteboom was een jonge medewerker van de universiteit en journalist. Hij kwam zelf op 5 mei 1945 bij Den Bosch om het leven.

Ben Telders, Regouts promotor, stierf in 1945 in Bergen-Belsen. Twee mannen die samen hadden nagedacht over recht tussen volken, kwamen allebei om in Duitse kampen. De Waele noemt Regout in zijn artikel een martelaar voor het volkenrecht. De leerstoel volkenrecht in Nijmegen werd in 1948 weer bezet, door L.J.C. Beaufort.

In Maastricht staat zijn naam op een gedenksteen in het familiegraf op de Algemene Begraafplaats. In de doopkapel van de Sint-Martinuskerk in Wyck, waar hij gedoopt werd, hangt een portret van hem. In Nijmegen hangt een plaquette, en in verschillende steden is een straat naar hem genoemd. In Maastricht nog niet, schrijft de Oorlogsgravenstichting.

In 2002 richtten vrienden en bewonderaars de Vriendenkring Robert Regout op. In 2004 verscheen een biografie onder redactie van Marc Lindeijer en A. Welle. Sinds 2006 is er elk jaar rond 4 en 5 mei

een Robert Regout-lezing, voor studenten en professoren. De eerste werd gehouden door minister Piet Hein Donner, de volgende door Jan Pronk en generaal Dick Berlijn. In een stuk uit 2006 schreef een jezuïet dat Regout een nieuwe Nederlandse heilige zou kunnen worden. Of daar een proces voor loopt, heb ik niet kunnen vaststellen.

### Een plaquette van twaalf kilo

In september 2015 zou in Dachau een bronzen plaquette worden geplaatst, gemaakt door de Nijmeegse kunstenaar Cor Litjens. Volgens Vox woog hij ongeveer twaalf kilo. Op de plaquette staat de opdracht waarmee de jaarlijkse lezing ook werkt: "Met inzet van al zijn krachten het recht en de waarheid te helpen vestigen in deze wereld."

Robert Regout heeft geen onderduikers verborgen en geen wapens gedragen. Hij schreef een artikel over wat een bezetter mag. Hij meldde zich zelf toen ze hem zochten. In het kamp gaf hij een vriend een pijp en een kruimel brood door het gaas.

Zo kwam er brons met zijn naam naar Dachau, naar de plek waar hij nummer 26.750 was.

### Wat vaststaat en wat verteld wordt

**Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen):** geboorte op 18 januari 1896 in Maastricht in de familie Regout; vader Louis Regout, later minister; jezuïet en priester (wijding 1927); rechtenstudie in Leiden; hoogleraar volkenrecht en studentenmoderator in Nijmegen (1939-1940); oratie op 28 februari 1940; het artikel "De rechtstoestand in bezet gebied" (1940); Gestapo aan de deur op 29 juni 1940 en vrijwillige melding op 3 juli 1940; gevangenschap in Arnhem en Berlijn; vanaf juli 1941 in Dachau; overlijden in Dachau eind december 1942.

**Alleen uit eigen getuigenis of één tijdgenoot:** de pijp en de hostie bij het gaas (alleen Van Gestel); het geestelijk testament van 18 december 1942 (Regouts eigen brief, bewaard door de Vriendenkring); de fiets voor zaterdag, de tekening in Berlijn en zijn uitleg van het Onze Vader (alleen Nooteboom); de woorden van de medepriester bij het sterfbed (alleen de Vriendenkring, zonder naam).

**Onbevestigd:** de trap van een bewaker na hulp aan een stervende Poolse priester, het gevangenennummer en zijn werk in transportcommando en plantage (alleen Vox, 2015); het geboortehuis aan de Stationsstraat en de doop in de Sint-Martinuskerk (alleen de Oorlogsgravenstichting); een mogelijke heiligverklaring.

**Duiding:** de sterfdatum is 28 december volgens bijna alle bronnen, 29 december volgens het register van de Oorlogsgravenstichting. De formele reden van zijn arrestatie was een verdenking van contact met Friedrich Muckermann; de Duitse veiligheidsdienst hield hem vast om zijn artikel. Een proces is nooit gevoerd. Over de oorzaak van zijn dood lopen de woorden uiteen: uitputting, lever- en hartklachten, wrede behandeling.

### Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Oorlogsgravenstichting, Robertus Hubertus Wilhelmus Regout
2. Peter van Gestel S.J., “Jesuits in the Bonds of Dachau”, Woodstock Letters 76 (1947)
3. Uri Nooteboom, In memoriam, De Gelderlander 3 november 1944 (via Vriendenkring Robert Regout)
4. Henri de Waele, “Commemorating Robert Regout (1896-1942)”, Journal of the History of International Law 7 (2005)
5. Vox (Radboud Universiteit), 24 september 2015
6. Marc Lindeijer, “Robert Regout S.J. (1896-1942)”, Streven, oktober 2006 (via DBNL)

7. “Regout”, jezuïetenuitgave 2006 (via DBNL)
8. Vriendenkring Robert Regout, Leven
9. Vriendenkring Robert Regout, Testament
10. Vriendenkring Robert Regout, startpagina

# *Bastiaan Jan Ader: de dominee die adressen uitdeelde*

Op 22 november 1944 begroeven inwoners van Veenendaal zes mannen die ze niet kenden. Twee dagen eerder waren ze doodgeschoten in de bossen tussen Rhenen en Veenendaal, en daar achtergelaten. De Duitse bezetter had ze uitgekozen als represaille, omdat er twee dagen voor hun dood op een Duitse officier was geschoten. De zes hadden daar niets mee te maken. Ze zaten al vast.

Een van hen was vierendertig jaar. Hij droeg een Bijbel bij zich en een gezangenboek, en een paar brieven. Volgens het verslag dat zijn vrouw later schreef, hielpen die spullen om hem te herkennen. Zijn naam was Bastiaan Jan Ader. Hij was hervormd predikant in Nieuw-Beerta, een dorp in het oosten van Groningen, vlak bij de Duitse grens.

Zestien dagen voor die ochtend in het bos was zijn tweede zoon geboren. Hij heeft hem nooit gezien.

In zijn dorp kenden de meeste mensen hem als hun dominee. In het verzet heette hij Domie. Vanuit zijn pastorie werd onderdak gezocht voor Joden die werden opgejaagd, voor andere onderduikers

en voor neergeschoten piloten. Yad Vashem, het Holocaustcentrum in Jeruzalem, schat dat hij en zijn vrouw, met de hulp van velen, tussen de tweehonderd en driehonderd mensen in veiligheid brachten.

Hij werd niet gedood om een geloofsbelijdenis. Hij werd gedood om wat zijn geloof hem liet doen. Daarom staat hij in dit boek.

Het begon aan de kust, bij de kassen van het Westland.

## Een jongen uit 's-Gravenzande

Bastiaan Jan Ader werd geboren op 30 december 1909 in 's-Gravenzande. De meeste bronnen noemen die datum, ook de titel van een artikel over hem in het historische tijdschrift *Oud Rhenen*. Eén gedenksite houdt het op 29 december.

Over zijn jeugd is weinig bekend. Een gedenksite over oorlogsgraven vertelt dat hij op zijn zeventiende de middelbare school afrondde en daarna vijf jaar theologie studeerde in Utrecht. Dat hij in Utrecht studeerde, komt in twee teksten op die site terug. Andere bronnen voor zijn studiejaren heb ik niet gevonden.

In september 1935 trouwde hij met Johanna Adriana Appels uit Driebergen. Ze was in 1906 geboren, drie jaar eerder dan hij. Later zou iedereen in het verzet haar Tante Jo noemen.

## Op de fiets naar Palestina

Er is één verhaal uit zijn jonge jaren dat ik graag zou vertellen, en ik doe het ook, met een kanttekening. Op 5 juni 1936 zou Ader op de fiets zijn vertrokken naar Palestina, het land van de Bijbel. Onderweg kreeg hij tyfus. Hij herstelde en kwam op 20 november terug, via Caïro, Griekenland en Italië. De reis had ongeveer duizend gulden gekost. Dat bedrag verdiende hij volgens het verhaal terug door lezingen te geven over wat hij gezien had.

Dit verhaal staat op één gedenksite. Ik heb het nergens anders kunnen controleren. Misschien staat het in het artikel in *Oud Rhenen* of in het boek van zijn vrouw. Tot iemand dat nagaat, blijft het een verhaal zonder tweede bron.

Wie het wel gelooft, ziet een jonge man die het land van de Bijbel met eigen ogen wilde zien en daar veel voor over had. Acht jaar later zou hij sterven voor de nakomelingen van het volk dat daar woonde toen Jezus er rondliep.

## Een pastorie aan de rand van Groningen

In oktober 1938 werd Bastiaan Jan Ader predikant van de hervormde gemeente in Nieuw-Beerta. Dezelfde gedenksite vertelt dat veel mensen in zijn gemeente de kerk de rug hadden toegekeerd. Een deel van hen was communist geworden. Ader probeerde ze terug te winnen. Ook dat komt maar uit één bron.

De pastorie stond naast de kerk. Het huis bestaat niet meer. Het werd later gesloopt.

In 1942 werd in Winschoten hun eerste zoon geboren, Basjan. Hij heette voluit Bastiaan Johan Christiaan, naar zijn vader.

Volgens het verslag op de pagina over Jo Ader-Appels veranderde de bezetting de eerste jaren weinig aan hun leven in Nieuw-Beerta. Het dorp lag ver van Amsterdam. De oorlog leek er langzamer te komen.

## Een vraag uit Amsterdam

Dat veranderde door één vraag. Een Joodse kennis uit Amsterdam, Lilly Johanna Samuëls, vroeg of ze bij de Aders mocht onderduiken. Met haar begon het. Zo staat het op de gedenksite, die zich voor dit deel op het boek van Jo baseert.

Het verhaal van Lilly eindigt niet goed. Zij en een vriendin gingen na een tijd terug naar Amsterdam. Daar werden ze gearresteerd. Ze werden via kamp Westerbork naar Auschwitz gebracht.

Ik noem haar hier met naam, omdat ze het begin was. Het helpen van mensen begint meestal met één gezicht dat je kent, en één vraag die je niet kunt afwijzen. Wat had jij gedaan, als die brief bij jou op de mat lag? En wat als je wist dat het je leven kon kosten?

Vanaf toen werd de pastorie een schuilplaats. Er zaten Joden, andere onderduikers en neergekomen geallieerde vliegers. Volgens de gedenksite woonden er een tijd acht onderduikers in huis. Daarbij verdeelden de Aders bonkaarten, waarmee onderduikers aan eten konden komen.

### Achtste september 1943

Een van de mensen die in de pastorie terechtkwam, heeft er zelf over geschreven. Johanna-Ruth Dobschiner, Hansie, was in 1925 in Berlijn geboren in een orthodox-Joods gezin met Nederlandse wortels. Eind jaren dertig verhuisde het gezin naar Amsterdam. Haar broers Werner en Manfred werden in 1941 opgepakt en kwamen om in Buchenwald en Mauthausen. Op 9 april 1943 werden haar ouders weggehaald. Zij zag het vanuit een raam van de crèche waar ze werkte. Haar ouders overleefden de oorlog niet.

Op 8 september 1943 kwam Domie haar halen. Hij nam haar mee naar Nieuw-Beerta. In haar boek noemt ze hem “Daddy Long-Legs”.

In de pastorie vond ze in de boekenkast van de dominee een Bijbel. Ze begon het Nieuwe Testament te lezen. Met hulp van Tante Jo en Domie, zo vertelde ze later, kwam ze tot geloof in Jezus als haar Verlosser. Later bracht Ader haar naar Limburg, waar ze bleef onderduiken tot het zuiden eind 1944 werd bevrijd. Na de oorlog

verhuisde ze naar Glasgow. Haar boek verscheen in het Nederlands als *Te mogen leven* en in het Engels als *Selected to Live*.

Dit alles kennen we uit haar eigen boek en uit een samenvatting daarvan door iemand die haar verhaal heeft nageplozen. Het is een getuigenis, geen processtuk. Het is wel een getuigenis van iemand die er zelf was.

Ik moet er iets bij zeggen. Dat een Joodse onderduiker christen werd in het huis van een dominee, ligt voor veel Joodse lezers gevoelig. Hansie heeft het zelf zo beschreven, als haar eigen keuze. Ik laat het bij haar woorden.

### Domie, of Van Zaanen

Ader werkte in het verzet onder een schuilnaam. Welke precies, is niet helemaal duidelijk. De ene gedenksite schrijft Van Zaanen, een andere bron en een tweede tekst op dezelfde site schrijven Van Zaan. In zijn eigen kring noemden ze hem Domie, de Groningse vorm van dominee.

Volgens de gedenksite werkte hij binnen de LO, de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers. Die organisatie zocht adressen, regelde bonkaarten en vervoer. De NOS schreef in 2016 dat hij een ondergrondse organisatie opzette die in heel Nederland onderdak vond voor Joden.

Wat hij daarvoor deed, kennen we vooral uit het boek van zijn vrouw, *Een Groninger pastorie in de storm*. Hij reisde door het land, meestal per fiets en per trein, vaak in werkkleding en vermomd. Hij gaf honderden mensen adressen waar ze konden onderduiken. Als er gevaar dichtbij kwam, glipte hij door een deurtje naar de schuur naast de pastorie. Daar werd hij nooit gevonden.

De meeste mensen in zijn eigen gemeente, schrijft een van de navertellers, wisten niet wat hun dominee doordeweeks deed. Op zondag preekte hij. Doordeweeks deelde hij adressen uit.

Ik vind dat een sterk beeld, en ik denk dat het klopt. Toch komt het bijna allemaal uit één boek, geschreven door zijn weduwe kort na de oorlog. Ze schreef het op basis van haar dagboek uit die jaren. Dat maakt het waardevol. Het maakt het ook een verhaal van één kant.

### Een plan voor Westerbork

In 1944 werkte Ader aan iets groters. Hij had een netwerk van verzetsmensen opgebouwd, en hij maakte een plan om Joden te bevrijden uit kamp Westerbork, het doorgangskamp in Drenthe. Vandaar vertrokken de treinen naar het oosten.

Hoe dat plan eruitzag, staat in geen van de bronnen die ik heb kunnen lezen. Eén bron zegt dat het plan uitkwam. Een andere zegt dat zijn arrestatie er een eind aan maakte. Of het ooit kans van slagen had, weten we niet.

In dezelfde periode werd hij verraden. Ook hier lopen de bronnen uiteen. De ene tekst spreekt van een dorpsgenoot, de andere van een vroegere catechisant, iemand die bij hem op catechisatie was geweest. Een derde schrijver vermoedt dat hij ergens in Holland door een van zijn contacten werd verraden. Volgens die tweede tekst moest hij in april 1944 zelf onderduiken. De onderduikers in de pastorie moesten snel andere adressen vinden.

Volgens een bespreking van het boek van Jo viel de politie de pastorie binnen. Er werden mensen gevonden die daar verborgen zaten, en zij werden naar Duitsland gebracht. Het gezin kon er daarna niet meer wonen. Wie dat precies waren en wanneer het gebeurde, kon ik niet in een tweede bron terugvinden.

## Haarlem, zomer 1944

In de zomer van 1944 werd Bastiaan Jan Ader gearresteerd in Haarlem. De datum verschilt per bron. Twee teksten noemen 22 juli, een andere 22 juni, een andere houdt het op juli. Eén site schrijft zelfs dat het eind 1944 was, nadat hij op weg naar Haarlem een politieman zou hebben uitgedaagd. Dat laatste past niet bij de rest van zijn verhaal en wordt nergens anders genoemd.

Hij werd overgebracht naar Amsterdam en opgesloten in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Dat staat in alle beschrijvingen van zijn gevangenschap. Volgens een van de navertellers, die zich op het boek van Jo baseert, werd hij daar lichamelijk en geestelijk mishandeld. Meer details geeft de bron niet, en ik ga ze er niet bij bedenken.

Ondertussen zat Jo ergens anders, zwanger van hun tweede kind, met een zoontje van twee.

## Brieven op wc-papier

Vanuit de Weteringschans schreef Ader brieven aan zijn vrouw. Hij schreef ze op rollen wc-papier. Politiemensen smokkelden ze naar buiten. Zo staat het in de bespreking van haar boek.

Een andere schrijver die het boek las, zegt over die brieven dat ze een diep geloof en vertrouwen op God laten zien. Hij citeert ze niet. Ik heb ze ook niet kunnen lezen, dus ik citeer ze ook niet. Ik zou het graag doen. Een man die in een cel op wc-papier schrijft aan zijn vrouw, en daarin over God schrijft, verdient het om met zijn eigen woorden gehoord te worden. Wie het boek van Jo Ader-Appels in handen krijgt, kan ze daar vinden.

De bronnen laten hier nog iets zien. De politiemensen die de brieven naar buiten brachten, namen zelf een risico. Ook in een gevangenis

van de bezetter waren er mensen die kozen voor een kleine daad van menselijkheid. We kennen hun namen niet.

Op 4 november 1944 werd in het gezin Ader een tweede zoon geboren. Hij heette Diederik Antonius Viktor Emanuël, en hij werd Erik genoemd. Zijn vader zat op dat moment in de cel.

Zestien dagen later was zijn vader dood. Dat getal komt in meerdere bronnen terug, onder andere bij de NOS. Bastiaan Jan Ader heeft zijn tweede zoon nooit gezien.

Hoe het nieuws van de geboorte hem bereikte, en of het hem bereikte, weet ik niet. De bronnen zeggen het niet.

### Een heuvel bij Rhenen

Op 18 november 1944 werd er geschoten op een Duitse officier. De bezetter antwoordde op zulke aanslagen vaak met represailles: gevangenen die al vastzaten, werden uitgekozen en gedood. Zo ging het ook nu. Er werden zes mannen gekozen. Volgens de bespreking van Jo's boek kwamen er drie uit een gevangenis in Utrecht en drie uit de Weteringschans in Amsterdam.

Op 20 november 1944 werden ze naar een bosrijke heuvel gebracht, het Schupse bos bij Rhenen. Een van de gedenkteksten noemt als plek de kruising van de Oude Veense Grindweg en de Veenendaalsestraatweg, bij Veenendaal. Daar werden ze gefusilleerd. Bastiaan Jan Ader was vierendertig jaar.

Hij stierf met vijf anderen, en ook hun namen horen hier: Pieter Julius ter Beek, Victor Alexandre Guillaume van den Bergh, Thomas Jan Lambrechtsen van Ritthem, Philip de Leeuw en Jan Johannes van der Munnik. De jongste van hen was twintig.

Je hoort soms dat Ader in Haarlem werd gefusilleerd. In Haarlem werd hij gearresteerd. Alle bronnen die ik heb gelezen, plaatsen zijn dood in de bossen tussen Rhenen en Veenendaal.

De lichamen bleven liggen. Inwoners van Veenendaal vonden ze en begroven ze twee dagen later op de plaatselijke begraafplaats. Eind november werd Ader herbegraven bij familie in Driebergen, de plaats waar zijn vrouw vandaan kwam. Na de oorlog kreeg hij een graf op het Nationaal Ereveld Loenen, vak E, nummer 52. Daar ligt hij nog.

## Een boek uit 1947

Jo Ader-Appels bleef achter met twee kleine jongens. In 1947 publiceerde ze *Een Groninger pastorie in de storm*, gebaseerd op het dagboek dat ze in de oorlog had bijgehouden. Het boek werd dertien keer herdrukt en vertaald in het Duits en het Fins. In 2017 verscheen een Engelse vertaling, *House of Defiance*. Het grootste deel van wat we over de dagelijkse kant van het verzetswerk weten, komt uit dit boek.

Ze overleefde haar man vijftig jaar en overleed in 1994. In het archief van de Wiener Holocaust Library in Londen liggen brieven van haar uit de jaren vijftig, over de uitgave van haar herinneringen in Duitsland en Engeland. Er kwam een Aderstichting, die nog steeds banden heeft met de kerkelijke gemeente in het Reiderland.

Op 22 november 1967, precies drieëntwintig jaar na zijn begrafenis in Veenendaal, erkende Yad Vashem Bastiaan Jan Ader en Johanna Adriana Ader-Appels als Rechtvaardigen onder de Volkeren. Die erkenning krijgen mensen die zonder eigenbelang Joden hebben gered. Op de Laan der Rechtvaardigen in Jeruzalem staat een boom voor hen, met een bordje met hun namen en hun land.

Het getal van tweehonderd tot driehonderd geredde mensen komt van Yad Vashem zelf, op basis van eigen onderzoek. Het gaat over iedereen die via hun netwerk werd geholpen, met de inzet van velen. Precies tellen kan niemand meer.

### Een marmeren steen naast de preekstoel

In de kerk van Nieuw-Beerta hangt naast de preekstoel een gedenksteen van marmer voor dominee Ader. Er is een hoek in de kerk die aan hem en zijn vrouw herinnert. In het noorden van het land rijdt een trein met zijn naam.

De pastorie staat er niet meer. Het deurtje naar de schuur bestaat alleen nog in het boek van zijn vrouw.

Ik heb lang gezocht naar woorden van hemzelf. Een preek, een uitspraak, een zin uit een brief. Ik heb ze niet gevonden, in elk geval niet in bronnen die ik kon openen. Wat ik wel vond, zijn de sporen van wat hij deed: adressen, bonkaarten, een trein, een fiets. Een Joods meisje dat op 8 september 1943 met hem meeliep naar een dorp in Groningen. Een plan voor Westerbork dat nooit werd uitgevoerd. Rollen wc-papier met zijn handschrift.

Misschien zegt dat genoeg. Hij was een dominee die op zondag preekte en doordeweeks de deur van zijn huis openhield voor mensen die nergens anders terechtkonden.

Op een begraafplaats in Veenendaal lagen in november 1944 zes mannen die niemand daar kende. Een van hen had een Bijbel en een gezangenboek in zijn zak, en een paar brieven. De mensen die hem begroeven, wisten niet wie hij was. Ze gaven hem een graf.

### Wat vaststaat en wat verteld wordt

**Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen):** geboorte in ’s-Gravenzande eind december 1909; huwelijk met Johanna Adriana

Appels in 1935; predikant in Nieuw-Beerta vanaf 1938; de pastorie als schuilplaats voor Joden, andere onderduikers en piloten; een netwerk dat landelijk onderduikadressen zocht; een plan om Joden uit Westerbork te bevrijden; arrestatie in de zomer van 1944 in Haarlem; gevangenschap in de Weteringschans; geboorte van zoon Erik op 4 november 1944; fusillade op 20 november 1944 bij Rhenen/Veenendaal als represaille, samen met vijf anderen; begrafenis in Veenendaal, Driebergen en ten slotte op het Ereveld Loenen; het boek van Jo Ader-Appels uit 1947; erkenning door Yad Vashem op 22 november 1967 met een schatting van 200 tot 300 geredde mensen; de gedenksteen in de kerk van Nieuw-Beerta.

**Alleen uit eigen getuigenis:** de reizen per fiets en trein in vermomming en het deurtje naar de schuur (uit het boek van zijn vrouw); de brieven op wc-papier, gesmokkeld door politiemensen, en hun inhoud; de mishandeling in de gevangenis; de herkenning aan Bijbel, gezangenboek en brieven; de inval in de pastorie; het verhaal van Lilly Samuëls; de onderduik en bekering van Hansie Dobschiner (uit haar eigen boek).

**Onbevestigd:** de fietstocht naar Palestina in 1936 (één gedenksite); zijn studieduur en het terugwinnen van communistische gemeenteleden; dat hij in de LO werkte; wie hem verraadde (dorpsgenoot, vroegere catechisant of contact elders); de exacte dag van zijn arrestatie (22 juni, 22 juli of later); de juiste vorm van zijn schuilnaam (Van Zaanen of Van Zaan); de herkomst van de zes gefusilleerden (drie uit Utrecht, drie uit Amsterdam).

**Duiding:** soms wordt gezegd dat Ader in Haarlem werd gefusilleerd. De bronnen plaatsen in Haarlem zijn arrestatie en in de bossen bij Rhenen en Veenendaal zijn dood. Het artikel van Ad J. de Jong in *Oud Rhenen* (2007) en het dossier bij Yad Vashem kon ik niet inzien; daar staat mogelijk meer.

## Bronnen bij dit hoofdstuk


1. Ad J. de Jong, "Ds. Bastiaan Jan Ader geb. 30-12-1909, gefusilleerd bij Rhenen 20-11-1944", Oud Rhenen 26 (2007), Universiteit Utrecht Repository
2. Yad Vashem, Righteous Among the Nations: Ader, Bastiaan Jan & Johanna Adriana (Appels)
3. WW2 Gravestone, Bastiaan Jan Ader
4. WW2 Gravestone, Ader-Appels, Johanna Adriana en haar man Bastiaan Ader
5. WW2 Gravestone, Bastiaan Jan Ader (tweede pagina)
6. WW2 Gravestone, Jo Ader-Appels en Bastiaan Jan Ader
7. TracesOfWar, Ader, Bastiaan Jan
8. Christian Courier, Stan de Jong, "The parsonage that became a sanctuary", 12 juni 2017
9. Sense de Jong, "Domie and Hansie"
10. NOS, "Zoon verzetsheld komt in actie voor verdreven Palestijnen", 18 november 2016
11. EO Nederland Zingt, Gezang 466
12. Visit Groningen, Kerk Nieuw-Beerta
13. Protestantse gemeente De Dollert, Yad Vashem 2018
14. EHRI Portal, Correspondence with Ader-Appels, Johanna Adriana (Wiener Holocaust Library)
15. Zochrot, artikel over Erik Ader en zijn vader

# *Nico Kluiters: herder van de herders*

Eind december 1982 zat Nico Kluiters in Barqa, een christelijk dorp in de Bekaa-vallei in Libanon. Al weken had hij geen telefoon. Er werden luchtaanvallen uitgevoerd op het Syrische leger, en daarna kwam de wraak. Honderden christenen in de streek werden ontvoerd, van wie enkelen werden vermoord. Een bisschop en twee vicarissen werden gekidnapt en later vrijgelaten.

Hij had kunnen vertrekken. In zijn kerstbrief van dat jaar beschreef hij de keuze die voor hem lag: "de vlucht nemen, of proberen de moed erin te houden". Hij bleef. Hij schreef dat hij zich dat jaar meer dan ooit missionaris voelde, iemand die zich helemaal geeft aan het volk dat hem is toevertrouwd. Die woorden kennen we uit zijn eigen brieven, die de Nederlandse jezuïeten later publiceerden.

Twee jaar en drie maanden later was hij dood. Een Nederlandse priester uit Delft, die eerst kunstenaar wilde worden, werd op een weg in Libanon ontvoerd. Zijn lichaam lag onder in een ravijn. In Barqa hangt zijn portret in de huizen, en sinds 2022 onderzoekt een kerkelijke rechtbank in Beiroet of hij om zijn geloof is gestorven.

Het begon in een melkwinkel.

## Een melkwinkel in Delft

Nicolaas Kluiters, Nico genoemd, werd geboren op 25 mei 1940 in Delft. Zijn ouders hadden een melkwinkel, en het gezin was katholiek, zo staat het in de biografie die de jezuïeten over hem publiceerden. Over zijn broers of zussen vond ik niets betrouwbaars, dus ik laat ze weg.

In Delft stond het Stanislascollege, een school van de jezuïeten. Nico kende de paters daar. Het is de plek waar later, in november 2014, een kleine kapel voor hem werd ingewijd.

Als jongen tekende hij veel. Hij ging naar de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag en gaf daarna les in tekenen en schilderen. Het leek erop dat hij kunstenaar zou worden.

Maar hij zocht. Volgens Federico Lombardi, de jezuïet die een uitgebreid artikel over hem schreef in het tijdschrift La Civiltà Cattolica, ging hij in die jaren naar Taizé, de oecumenische broedergemeenschap in Frankrijk. Hij kwam in contact met de Kleine Broeders van Charles de Foucauld, die tussen arme mensen leven. Hij werkte mee met de voddenrapers van Abbé Pierre in Frankrijk. En hij leerde een benedictijnenklooster van binnen kennen.

Het waren allemaal plekken waar gebed en armoede dicht bij elkaar lagen. Uit die zoektocht kwam een besluit. In 1965 meldde hij zich bij het noviciaat van de Nederlandse jezuïeten.

Zijn kunst gaf hij daarvoor niet op. Lombardi schrijft dat Nico het zelf zo zag: hij voelde zich geroepen om een “schilder van mensen” te worden. Ook na zijn priesterwijding bleef hij kunstenaar.

Zijn novicemeester, de jezuïet Piet van Breemen, noemde hem later onconventioneel. Volgens Thom Sicking, de jezuïet die zijn dossier voor de zaligverklaring samenstelde, ging Nico in de woelige jaren na het Tweede Vaticaans Concilie niet zomaar mee met alles wat er

veranderde. In die tijd verlieten veel priesters en religieuzen hun orde. Nico bleef.

### Een zendingsveld dat Libanon heette

Waarom Libanon? Lombardi legt het uit. De Nederlandse jezuïeten waren gewend om missionarissen naar Indonesië te sturen. Eind jaren vijftig kon dat niet meer. De generale overste in Rome stuurde de Nederlanders die zich voor de missie aanboden daarom naar het Midden-Oosten. In 1958 vertrok de eerste groep van vijf. Een van hen was Peter-Hans Kolvenbach, die later de wereldwijde leider van de jezuïeten zou worden.

Nico volgde die weg. Na ongeveer een jaar noviciaat in Nederland werd hij in 1966 naar Bikfaya gestuurd, in de bergen van Libanon. Daar maakte hij zijn noviciaat af en begon hij Arabisch te leren. Van 1968 tot 1970 studeerde hij in Beiroet voor maatschappelijk werker. Daarna volgden filosofie in Frankrijk en theologie in Beiroet.

In de zomer van 1973 werd hij in Amsterdam tot priester gewijd. Hij ging terug naar Libanon en kwam terecht in Taanayel, een plaats in de Bekaa-vallei waar de jezuïeten een gemeenschap hadden. Vanuit dat huis trok hij de dorpen in.

De Bekaa ligt in het oosten van Libanon. In het noorden ervan wonen vooral sjiitische moslims, met hier en daar een christelijk dorp. Daar ging hij werken, tussen arme christenen.

### Een testament voor Kerstmis

In april 1975 brak in Libanon de burgeroorlog uit. Hij zou vijftien jaar duren.

Eind dat jaar ging Nico naar het buitenland voor wat de jezuïeten het derde jaar noemen, een laatste periode van vorming. Voor hij vertrok, nam hij een jonge catechist mee naar het jezuïetencollege

in Jamhour, bij Beiroet. Die jongen heette Ghassibé Keyrouz. Nico had hem zelf opgeleid.

Vlak voor Kerstmis 1975 werd Ghassibé gedood, onderweg naar zijn dorp Nabha. In zijn kamer vond iemand een testament. Hij vroeg daarin om met heel het hart te vergeven aan wie hem gedood hadden. Nico hoorde het nieuws in Europa. Volgens Lombardi droeg hij de nalatenschap van zijn vriend de rest van zijn leven met zich mee.

Ik blijf hangen bij dat testament. Een jonge man in een land dat net in oorlog is, schrijft op papier dat hij zijn moordenaars vergeeft, voordat er iemand is die hem iets aandoet. En zijn leraar zou bijna tien jaar later, niet ver van dezelfde plek, op dezelfde manier sterven. Zo schrijft Lombardi het in de Italiaanse versie van zijn artikel.

## Herder van de herders

In 1976 gaf Nico een interview aan het jaarboek van de Italiaanse jezuïeten. Hij sprak daarin over sociale gerechtigheid als iets wat in het hart van de dienst aan het geloof hoort. En hij beschreef zichzelf met een beeld dat bij hem bleef: hij was eigenlijk een herder van de herders geworden. Hij reed herders in zijn auto rond.

Het is een kleine zin, maar hij zegt veel over hoe hij werkte. Hij had volgens Sicking jarenlang geen eigen huis en woonde bij families in de dorpen. Op den duur sprak hij Arabisch met het accent van het noorden, zei Sicking tegen het persbureau AsiaNews.

De afstanden waren groot. Volgens de jezuïeten in Nederland reed hij dagelijks zo'n tachtig kilometer tussen het huis van de paters en zijn werkgebied. Een ander artikel spreekt van zeven- tot achthonderd kilometer per week, langs vier parochies. Die getallen komen allebei uit de orde, en ze lopen wat uiteen. Duidelijk is dat hij veel

onderweg was, over wegen waar ontvoering en moord geen uitzondering waren.

### "Ons eigen huis is beschoten"

In 1980 schreef hij naar huis over wat hij om zich heen zag. Er waren ontvoeringen, moorden en wegversperringen. Er was vaak geen elektriciteit. En hij schreef de korte zin: "Ons eigen huis is beschoten." Volgens zijn kerstbrief van dat jaar ging het om het huis in Taanayel.

Met Kerstmis dat jaar was Zahlé, de hoofdstad van de streek, belegerd door Syrische troepen en hun bondgenoten. De telefoon viel vaak uit. Nico vierde in twee van zijn parochies een nachtmis. In zijn kerstbrief beschreef hij volle kerken en uren biechthoren. Hij leefde midden in het geweld, schreef hij, en tegelijk noemde hij de kerstnacht een groot feest.

Wat doe je als het gevaar elke dag een paar kilometer verderop staat? Je kunt erover nadenken op een veilige bank in Nederland. Nico moest het beslissen in een auto op een Libanese bergweg, en daarna nog een keer, en daarna weer.

### Een dorp met twee kerken

In 1981 vroeg de maronitische aartsbisschop van Zahlé, Georges Iskandar, hem om pastoor te worden van Barqa. De maronieten zijn een oosterse kerk die met Rome verbonden is. Barqa was een dorp van ongeveer zeventienhonderd mensen in het noorden van de Bekaa. Het lag tussen Chlifa, Aynata en Nabha, in een verder sjiitisch gebied.

Het dorp was verdeeld. Er stonden twee kerken, en twee delen van het dorp leefden al lang langs elkaar heen. Nico liet tussen die twee kerken een school bouwen. Volgens Sicking bracht die school de

twee helften van het dorp weer bij elkaar. Hij haalde zusters van de Congregatie van de Heilige Harten naar Barqa om de school te leiden.

Er kwam meer. Een weg naar de akkers. Waterleidingen en irrigatie, zodat boeren fruitbomen konden planten in plaats van hasj te telen. Een naaiatelier waar vrouwen werk vonden. Een kleine kliniek, gesteund door de Orde van Malta. Op een heuvel bouwde hij een kerk voor de zomer, wanneer de herders met hun dieren hoog in de bergen zaten. Volgens de Nederlandse jezuïeten kwam een deel van het geld uit Nederland. Hij wilde dat alles voor iedereen toegankelijk was.

Er gaat één verhaal rond dat ik alleen bij de Nederlandse jezuïeten heb gevonden. Toen het dak van de kerk gestort moest worden, kwam Nico Palestijnse strijders tegen. Hij ging met hen in gesprek, en daarna kon het dak gestort worden. Wat er gezegd werd, weet ik niet. Een tweede bron ontbreekt.

### De kruisweg van Barqa

Sinds 1980 liep Nico elk jaar op Goede Vrijdag een kruisweg met de mensen van Barqa, buiten, langs staties in het landschap. In datzelfde jaar werd in het dorp een officiële verzoening gesloten tussen twee tegenstanders. Lombardi noemt het in één adem met de kruisweg.

In een notitie uit 1984 beschreef Nico wat hij als het wonder van zijn roeping zag. Mensen die tegen elkaar vochten, waren veranderd in mensen die samen aan hun toekomst bouwden. Zo citeren zowel Lombardi als AsiaNews hem.

Het vredeswerk had ook een andere kant. Volgens Sicking maakte zijn invloed in de streek hem lastig voor politieke partijen. AsiaNews noemt pro-Syrische, linkse en sjiitische groepen. Nico wist

dat zijn leven bedreigd was. In 1983 beschreef hij de omstandigheden: dorpen die werden afgesloten, het gevaar van ontvoering, al sinds 1975 geen telefoon, vaak geen stroom en geen water. Hij schreef dat alleen het geloof hem in staat stelde om "met heel mijn hart te werken voor een betere wereld".

Met Kerstmis 1983 schreef hij dat hij nog nooit zo goed had begrepen wat het betekent om naar vrede te hunkeren. Hij verbond dat verlangen met het Kind in de kribbe. De vrede waar het kerstverhaal over spreekt, kunnen mensen volgens hem niet zelf maken. Hij dankte God dat Hij hem naar Libanon had geleid.

### Soedan of Barqa

Eind 1984 verliet Nico Barqa voor een tijd van bezinning. Hij volgde vijf weken een cursus over de spiritualiteit van Ignatius in Rome. Daar sprak hij met de generale overste, Peter-Hans Kolvenbach, die hij kende uit zijn studietijd in Beiroet. Hij bood zich aan voor een nieuwe missie in Soedan.

Hoe het besluit daarna viel, vertellen de bronnen net verschillend. Sicking schrijft dat Nico besloot om terug te gaan naar Barqa om zijn werk te verstevigen. AsiaNews schrijft dat Kolvenbach hem vroeg om terug te gaan. Lombardi zegt dat zijn oversten in Rome het besloten. Waarschijnlijk was het een gezamenlijk besluit, zoals dat bij jezuïeten vaak gaat, maar zeker weten doe ik het niet.

Wel staat vast dat hij ging. Zijn moeder schreef dat ze alles al had aanvaard op het moment dat ze instemde met zijn werk in die streek. Lombardi citeert haar brief.

### 14 maart 1985

Op 1 maart 1985 was Nico terug in Taanayel. De volgende dag reed hij naar Barqa. Op 13 maart sliep hij bij de franciscaanse zusters in

Hermel. Hij had een afspraak in Barqa met het hoofd van de Orde van Malta.

Op 14 maart reed hij haastig terug naar Barqa. Volgens Sicking nam hij de weg langs Nabha en Qaddâm, een weg die hij anderen juist had afgeraden. Hij werd aangehouden. Wat er daarna gebeurde, vertellen de bronnen niet helemaal hetzelfde, en ik wil dat eerlijk laten zien.

Volgens de Nederlandse jezuïeten werd hij aangehouden bij een van de controleposten waar hij dagelijks langs kwam. Hij werd in zijn been geschoten. Vier gewapende mannen van een islamitische organisatie brachten hem naar een grot, waar ze hem martelden en doodden.

Het weekblad Time schreef op 15 april 1985 iets anders. Een paar dagen na de ontvoering werd zijn auto gevonden, met een briefje van een organisatie waar niemand eerder van gehoord had. Een autopsie wees volgens Time uit dat hij kort na zijn ontvoering was gewurgd. De politie dacht aan rovers, niet aan een bekende islamitische groep.

Ik kan die twee verhalen niet met elkaar verzoenen. Time schreef een maand later, met wat de Libanese politie toen dacht. Thom Sicking deed voor de orde het voorbereidende onderzoek, en de orde is ook de partij die zijn zaligverklaring wil. Beide verdienen het om gehoord te worden. Het kerkelijke tribunaal in Beiroet moet hierover nog uitspraak doen.

### Een kloof van zevenennegentig meter

Dagenlang werd er naar hem gezocht. Op 1 april 1985 werd zijn lichaam gevonden, onder in een kloof van zevenennegentig meter diep, niet ver van Nabha. Time schreef dat een boer hem vond. Volgens de Nederlandse jezuïeten wezen gieren de plek aan. De arts

die het lichaam onderzocht, zei volgens de jezuïeten dat hij in tien jaar oorlog nog nooit zo'n gehavend lichaam had gezien. Ik schrijf er niet meer over dan dat.

Nico Kluiters was vierenveertig jaar oud.

Time noemde hem de eerste van zeventien westerlingen, in veertien maanden in Libanon ontvoerd, die dood werd gevonden. Voor de wereldpers was hij een gijzelaar. In Barqa was hij hun pastoor.

Op woensdag 3 april 1985, in de Goede Week, werd hij begraven in de kapel van de Consolata in Taanayel. In Barqa werd na zijn dood een gebed in het Arabisch gevonden dat hij had geschreven. Volgens Lombardi bad hij daarin om bevrijding en eenheid voor alle mensen, ook voor moslims.

## "Om zijn geloof"

In oktober 1988 schreef Peter-Hans Kolvenbach over hem in het Nederlandse blad De Heraut. Hij noemde Nico een broeder "die om zijn geloof met wrede en onbegrijpelijke haat werd vermoord". Volgens AsiaNews zei Kolvenbach ook dat zijn dood geen verrassing was. Hij zag het als de vrucht van een lange tijd van rijping.

Of Nico echt om zijn geloof werd gedood, is precies de vraag die nu op tafel ligt. Op zaterdag 22 januari 2022 opende bisschop César Essayan in de Sint-Jozefkerk van de jezuïeten in Beiroet het proces dat kan leiden tot zijn zaligverklaring. Alle betrokkenen legden een eed af. Thom Sicking, een Nederlandse jezuïet die in Libanon woont, is vice-postulator. Hij verzamelde de getuigenissen en stelde het dossier samen. Dezelfde dag vierde de bisschop een mis voor de mensen van Barqa.

Ik vind het belangrijk om te zeggen wat ik niet weet. Ik weet niet wie hem gedood heeft. Ik weet niet wat die mannen dachten. Wat

ik wel weet, is wat hij zelf schreef, jaar na jaar, over blijven waar het gevaarlijk was. En ik weet dat hij terugging naar Barqa, terwijl Soedan ook een mogelijkheid was.

Herken je dat, een plek waar het moeilijk is en waar je toch weet dat je moet zijn? De meeste mensen hoeven daar niet hun leven voor te geven. Nico Kluiters schreef in 1982 dat hij moest kiezen tussen vluchten en de moed erin houden. Hij koos twee keer hetzelfde.

### Een portret in de huizen van Barqa

In 2013 schreef de Frans-Libanese journaliste Carole Dagher een biografie over hem in het Frans. Op 13 november 2014 werd naast de grote kapel van het Stanislascollege in Delft een kleine gedachteniskapel ingewijd, voor hem en voor Frans van der Lugt, de Nederlandse jezuïet die dat jaar in Homs in Syrië werd gedood. In maart 2023 werd de Nederlandse vertaling van Daghers boek in Delft gepresenteerd. In maart 2025, veertig jaar na zijn dood, verscheen een bundel met zijn eigen brieven en dagboekfragmenten, samengesteld door de jezuïet Frans Berkemeijer in Beiroet.

Bij die laatste presentatie, in De Krijtberg in Amsterdam, kreeg een nieuw portret van Nico een plek naast dat van Frans van der Lugt. Het werd geschilderd door André Bikker.

In Barqa was dat portret er al lang. Volgens de jezuïeten hangt zijn beeltenis in de kerk en in de huizen van katholieke gezinnen. Er branden kaarsen en wierook voor. Zijn graf wordt druk bezocht, en gelovigen roepen hem in hun gebed aan.

De jongen uit de melkwinkel in Delft wilde schilder van mensen worden. In een dorp in de Bekaa kijken nu de mensen naar zijn gezicht aan hun muur.

### Wat vaststaat en wat verteld wordt

**Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen):** geboorte in Delft in 1940 (25 mei volgens de jezuïeten); intrede bij de jezuïeten in 1965 en vertrek naar Libanon; jarenlang pastoraal en sociaal werk in de Bekaa-vallei en als pastoor van Barqa; ontvoering op 14 maart 1985; het vinden van zijn lichaam in een ravijn eind maart of begin april 1985 (Time en de jezuïeten); de opening van het zaligverklaringsproces in Beiroet op 22 januari 2022 (jezuïeten, AsiaNews, Université Saint-Joseph).

**Alleen uit eigen getuigenis of uit de jezuïetenorde:** de melkwinkel van zijn ouders; de zoektocht langs Taizé, Abbé Pierre en Charles de Foucauld; de uitspraak over "schilder van mensen"; het verhaal van Ghassibé Keyrouz en zijn testament; de citaten uit zijn kerstbrieven en brieven van 1980, 1982 en 1983; de projecten in Barqa en de verzoening in het dorp; de bedreigingen; de gang van zaken in Rome in 1984; de route via Nabha en Qaddâm; de marteling in een grot door vier gewapende mannen; de begrafenis op 3 april 1985 in Taanayel; de verering in Barqa.

**Onbevestigd:** het gesprek met Palestijnse strijders bij de bouw van het kerkdak (alleen één jezuïetenpagina); wie hem precies ontvoerde en waarom. Time meldde in 1985 een briefje van een onbekende organisatie, een autopsie die op wurging wees en een politietheorie over rovers. De orde spreekt van islamitische militanten en haat tegen het geloof. Ook het jaar waarin zijn vaste missie in Libanon begon, verschilt per bron (1966 of 1976).

**Duiding:** of Nico Kluiters als martelaar gestorven is in de kerkelijke betekenis, onderzoekt het tribunaal in Beiroet nog. Dit hoofdstuk noemt hem een martelaar in de zin van dit boek: iemand die gedood werd terwijl hij om zijn geloof bleef waar het gevaarlijk was.

## Bronnen bij dit hoofdstuk


1. Jezuïeten Nederland en Vlaanderen, “Nico Kluiters sj” (persoonspagina)
2. Jezuïeten Nederland en Vlaanderen, Federico Lombardi, “Nico Kluiters sj: martelaar voor geloof, gerechtigheid en vrede”, 20 januari 2022
3. Jezuïeten Nederland en Vlaanderen, “Proces zaligverklaring Nederlandse jezuïet Nico Kluiters officieel van start”, 20 januari 2022
4. Jezuïeten Nederland en Vlaanderen, “In onze harten groeit iets dat met de vrede van het Kind te maken heeft”, 21 december 2020
5. Jezuïeten Nederland en Vlaanderen, “Inwijding kapel Nico Kluiters sj en Frans van der Lugt sj”, 15 november 2014
6. Jezuïeten Nederland en Vlaanderen, “Boekpresentatie: Nicolaas Kluiters, herder in een verscheurd Libanon”, 2023
7. Jezuïeten Nederland en Vlaanderen, “Boekpresentatie Verzoeningsartiest in het gebroken Libanon”, 2025
8. Jesuits Europe, Thom Sicking sj, “Nicolas Kluiters, towards a beatification”, 2021
9. Jesuits Europe, “Beatification process Dutch Jesuit started”, 2022
10. La Civiltà Cattolica, Federico Lombardi, “Nicolas Kluiters: A Martyr for Faith, Justice and Peace”
11. La Civiltà Cattolica, Federico Lombardi, “Nicolas Kluiters, gesuita in Libano”, oktober 2020
12. AsiaNews, Fady Noun, 28 januari 2022
13. Time, “Terrorism: Death of a Captive”, 15 april 1985
14. Jesuits Global, “In the Bekaa Valley…”, 4 april 2019
15. Université Saint-Joseph Beiroet, mis voor de zaligverklaring van Nicolas Kluiters, 23 december 2021

16. Proche-Orient Chrétien 71/1, Gabriel Hachem, “Introduction: Special witnesses”

# *Frans van der Lugt: de pater die in Homs bleef*

Eind januari 2014 zette iemand in Homs een filmpje op YouTube. Er staat een oude man in beeld, bij wat lijkt op het altaar van een kerk. Hij is mager. Hij spreekt Arabisch, de taal van de mensen om hem heen, en hij vraagt de wereld om hulp. De oude stad van Homs was op dat moment een jaar en zeven maanden belegerd, zei hij. Het grootste probleem was honger. Daarna kwam het gebrek aan medische zorg. Er waren in de stad nog ongeveer zeventig christenen, en zij waren niet de enigen die geen eten hadden.

Eén zin uit die oproep ging de wereld rond: "Wij weigeren in Homs van honger te sterven."

De man was Frans van der Lugt, een Nederlandse jezuïet uit Den Haag. Hij was vijfenzeventig en had bijna vijftig jaar in Syrië gewoond. Hij had er een boerderij gesticht waar mensen met een beperking werkten, en hij had duizenden jonge Syriërs door de bergen laten lopen, moslims en christenen samen. Toen de oorlog kwam, bleef hij. Twee maanden na dat filmpje was hij dood.

Het begon in een katholiek gezin met zeven kinderen.

## Een bankierszoon uit Den Haag

Frans van der Lugt werd in 1938 geboren in Den Haag. De gangbare opgave is 10 april, al heb ik die datum alleen in Wikipedia gevonden. Een jezuïtische bron schrijft dat hij stierf een paar dagen voor zijn zesenzeventigste verjaardag, en dat past daarbij. Hij was een van vijf zonen en twee dochters, zo staat in het in memoriam van de Nederlandse jezuïeten. Zijn vader was bankier.

Het gezin woonde later in Amsterdam. Frans ging daar naar het Sint-Ignatiuscollege, een school van de jezuïeten. Als jongeman leidde hij een vrij uitgaansleven, zo schreef hij later zelf. Hij ging de oppervlakkigheid ervan steeds meer tegenstaan.

In 1959 trad hij in bij de jezuïeten, in Grave. Het noviciaat duurde twee jaar. Daarna studeerde hij drie jaar filosofie, in het Berchmanianum in Nijmegen. Wat hem precies naar de orde trok, heb ik in de bronnen niet gevonden. Ik ga het er dus ook niet bij verzinnen.

## Dertig Nederlanders naar het Oosten

In 1964 vertrok hij naar het Midden-Oosten om Arabisch te leren. Hij was niet de enige. Ongeveer dertig Nederlandse jezuïeten gingen in die jaren naar Libanon, Syrië en Egypte, schrijft zijn medebroeder Jan Stuyt. Een van de eersten was Peter-Hans Kolvenbach, die later de wereldwijde leider van de orde zou worden.

Frans leerde Arabisch in Libanon. Hij deed er ook een snelcursus in het Libanese dialect, zodat hij snel met gewone mensen kon praten. Dat zegt al iets over hem. Hij wilde niet met een tolk tussen zichzelf en de mensen leven.

Daarna studeerde hij theologie in Lyon, aan Fourvière. Hij studeerde ook psychologie, en volgens het in memoriam psychoanalyse. In 1971 werd hij priester gewijd. Op die dag zei hij volgens

zijn medebroeders: “We moeten aanvaarden dat onze handen leeg zijn.”

Een priester met lege handen. Wat zou jij met die zin doen op de dag dat je aan je levenswerk begint?

## Syrië, maar wanneer precies?

Hier lopen de bronnen uiteen, en ik wil dat eerlijk laten zien. Kranten en nieuwsdiensten schreven bij zijn dood dat hij sinds 1966 in Syrië woonde. Het in memoriam van de jezuïeten noemt Aleppo vanaf 1976 en Damascus van 1987 tot 1993. Jan Stuyt schrijft in een artikel uit 2019 dat Frans in 1980 naar Syrië kwam en dat hij twaalf jaar in Damascus werkte. Die jaartallen passen niet allemaal in elkaar. Waarschijnlijk kwam hij al in de jaren zestig in Syrië en vestigde hij zich er later vast, maar een sluitende tijdlijn heb ik niet kunnen maken.

Wel staat vast dat hij in 1982 in Homs zijn plechtige geloften aflegde, de laatste beloften van een jezuïet aan zijn orde. In die jaren werkte hij als pastor voor studenten. Hij gaf godsdienstles, begeleidde jongeren en religieuzen en gaf retraites. Hij schreef ook een klein boekje in het Arabisch, over mislukken en slagen.

Hij was priester, maar ook geschoold in de psychologie. Hoe hij die twee in zijn gesprekken samenbracht, vertellen de bronnen niet.

## “De tocht brengt mensen samen”

In 1980 begon hij met iets dat zijn handtekening zou worden. Met studenten uit zijn parochie ging hij wandelen in het Jebel Ansariya, een bergketen in het westen van Syrië. Dat schreef de BBC in 2014, in een uitgebreid portret.

Die wandelingen groeiden uit tot een jaarlijkse tocht van acht dagen dwars door het land. Volgens de BBC liepen er twee- tot driehon-

derd jonge Syriërs mee, van verschillende geloven. Frans leidde de tocht zelf, ook toen hij al in de zeventig was. Zijn medebroeders noemen het zware, uitdagende tochten. Hij zei er zelf over: "De tocht brengt mensen samen."

Wie acht dagen samen een berg op loopt, samen eet en samen slaapt, ziet de ander anders. Daar ging het hem om. Hij geloofde niet in gesprekken over gedeelde wortels van godsdiensten, schreef de BBC. Hij begon liever bij de ontmoeting zelf, bij mensen die moe worden en elkaar helpen.

Jaren later, in 2017, liepen ongeveer 240 mensen in Nederland een tocht ter nagedachtenis aan hem, van Helvoirt naar Nijmegen. Het waren vooral Syrische jongeren die in Europa terecht waren gekomen. Een van de organisatoren, Rasha Yousef, had in Syrië zelf met hem gelopen. Ze vertelde de NOS: "Pater Frans had een heel bijzondere geest, zat vol humor."

De tocht duurde vier dagen, met een rustdag voor workshops. De avond voor de start was er een herdenkingsdienst in Den Bosch. Een andere jezuïet, Jan Peters, hielp bij de organisatie. Hij legde de NOS uit wat Frans met zulke tochten wilde: hij vond dat je mensen zich moest laten inspannen, tot het einde van hun krachten. Een jongen van zeventien was er speciaal voor uit Duitsland gekomen. Hij was tien toen zijn ouders uit Syrië vluchtten.

## De aarde

In 1993 keerde hij terug naar Homs. Hij werd overste van de jezuïeten in de stad. In diezelfde jaren kreeg hij een stuk landbouwgrond, zo'n vijftien kilometer ten zuidwesten van Homs. Hij noemde het Al Ard, Arabisch voor "de aarde".

Over de omvang verschillen de bronnen. De BBC spreekt van een paar akkers. Het in memoriam noemt een landgoed van vijftig hec-

tare dat hij van de Syrische overheid kreeg. Zijn familie en Nederlandse vrienden steunden het werk met geld.

Op Al Ard groeiden groenten, druiven en olijven, zonder onkruidverdelgers of bestrijdingsmiddelen. Elke ochtend reed Frans met een oude Volkswagenbus langs de dorpen in de buurt. Hij haalde mensen met een beperking op en bracht ze naar de boerderij om te werken. Vanaf 2000 woonden en werkten er volgens het in memoriam veertig mensen met een verstandelijke beperking. In een land waar zulke mensen vaak binnen bleven, was dat bijzonder. De wijngaard hielp om het werk betaalbaar te houden.

Al Ard was ook een plek voor stilte. Er kwamen mensen van alle geloven voor retraites. Frans bouwde er een lichte ruimte voor meditatie en yoga. Hij mediteerde zelf elke ochtend in stilte en had zich lang verdiept in zen.

Hier wil ik even naast je komen staan. Misschien schuif je bij dat woord yoga ongemakkelijk op je stoel, of bij een priester die zei dat hij niet zoveel met godsdiensten had en vooral geloofde in de geestelijke ervaring waar geloof uit voortkomt. Zo vertelde hij het de BBC. Ik deel niet al zijn keuzes. Ik schrijf ze op omdat ze bij hem horen. Wie zijn leven alleen gladgestreken wil vertellen, vertelt het niet.

Een Belgische schrijfster, Babs Mertens, bezocht hem in 2009 op Al Ard. Ze schreef later dat hij zichzelf geen vreemdeling voelde. Hij noemde zich een “Syriër onder de Syriërs”. Het Syrische volk had hem zoveel gegeven, zei hij tegen haar.

### Zeven families in één keuken

In 2011 begon de oorlog in Syrië. Medio dat jaar moest Frans Al Ard verlaten. Het werk stopte. Anderen namen de gebouwen in, en de wijngaarden werden later verwoest. Hij trok in bij het jezuïeten-

huis in de oude stad van Homs, bij de kleine gemeenschap waar hij overste van was.

In april 2012 schreef hij een brief voor het Vlaamse tijdschrift Streven. Zes weken eerder, schreef hij, hadden ze zeven families in huis opgenomen, samen ongeveer veertig mensen. Ze waren één grote familie geworden en deelden één keuken. Een deel van die gasten was moslim. Voor Palmzondag maakten zij de kerk schoon. Een week later waren ze bij de paasviering.

Volgens zijn medebroeders vertrouwden de leiders van een oude moskee in de buurt hem hun eeuwenoude documenten toe. Die stukken hebben de oorlog overleefd. Dat verhaal komt alleen uit de kring van de jezuïeten.

Rond de zomer van 2012 werd de oude stad ingesloten. Er kon bijna geen voedsel meer in. De meeste inwoners vluchtten. Christenen, die in Homs ooit een grote gemeenschap vormden, vertrokken bijna allemaal. Frans bleef.

## "Ik zie in de eerste plaats mensen"

Waarom bleef hij? Hij heeft het zelf vaak uitgelegd. Hij was overste van het huis en voelde zich verantwoordelijk. Hij voelde zich thuis bij het Syrische volk. Tegen The Tablet zei hij een paar maanden voor zijn dood: "Zolang er één persoon van onze gemeenschap over is, blijf ik bij hen."

En hij maakte geen onderscheid. In februari 2014 sprak hij met de Jezuïeten Vluchtelingendienst. Hij was toen de enige priester en de enige buitenlander in zijn deel van de stad. "Ik zie geen moslims of christenen," zei hij. "Ik zie in de eerste plaats mensen."

Hij bleef bij de mensen in de straten. Hij bezocht zieken, begroef doden en sprak mensen moed in, schreef Babs Mertens later. Hoe

dat er per dag uitzag, weten we nauwelijks. Er waren geen camera's. Er was vooral honger.

Op 6 februari 2014 sprak hij telefonisch met een katholiek persbureau. Er was geen eten, zei hij. Gewonden mochten de stad niet uit. Pasgeboren kinderen stierven snel, omdat er geen melk was. Er waren mensen van honger gestorven.

Kort daarna kwam er een tijdelijk bestand. De Verenigde Naties en de Rode Halve Maan haalden in februari ongeveer 1.400 burgers uit de oude stad. Frans had mee kunnen gaan. Hij deed het niet.

Hoe kon hij weggaan, vroeg hij in het interview met de vluchtelingendienst. Hij noemde het onmogelijk.

### Lege handen

Ik probeer me voor te stellen hoe het is om op je vijfenzeventigste in een belegerde stad te zitten. Ik kan het niet. Ik weet wel wat hij deed met die laatste maanden. Hij bleef in het huis van de jezuïeten, hij deelde wat er was en hij bleef praten tegen een wereld die nauwelijks luisterde. In zijn filmpje vroeg hij om voedsel en om een veilige doortocht voor wie weg wilde.

Zijn medebroeders schrijven dat hij er in die tijd verzwakt uitzag. Hij weigerde op camera te zeggen wat strijders van hem wilden horen. Hij koos in de oorlog geen partij, schreef Katholiek Nieuwsblad later. Dat maakte hem niet bij iedereen geliefd.

Drie dagen voor zijn dood belden zijn medebroeders met hem. Hij zei dat het beleg snel voorbij zou zijn. Ze nodigden hem uit om naar Nederland te komen en uit te rusten. Hij zei ja. Eerst wilde hij naar Damascus, om zijn verblijfsvergunning te verlengen. Dan wist hij zeker dat hij terug kon komen.

Op zondag 6 april stuurde hij nog een bericht met nieuws uit Homs. Christenen vroegen hem wat ze konden doen, schreef hij. Zijn antwoord was eenvoudig. Een mens kan weinig doen. Wel kan hij geloven dat God met hem is in zijn moeite.

Het was zijn laatste bericht.

### Maandagochtend, 7 april 2014

Op maandagochtend 7 april 2014 kwam een gemaskerde man naar het jezuïetenhuis in de wijk Bustan al-Diwan. Hij nam Frans mee naar buiten en schoot hem in het hoofd. Frans van der Lugt was meteen dood, meldde het persbureau AP. Over de precieze plek, de tuin of de stoep van het huis, verschillen de verslagen.

Wie hem doodde, is nooit vastgesteld. De dader is niet gevonden. De strijdende partijen in Syrië wezen elkaar aan. Volgens de NOS willen de jezuïeten ook geen arrestatie, uit angst voor wraak op de christenen die er nog wonen. Ook het motief is onbekend. Katholiek Nieuwsblad schreef dat politieke redenen waarschijnlijker zijn dan haat tegen het geloof, maar ook dat is niet bewezen.

Hij werd begraven in de tuin van het jezuïetenhuis. Volgens het in memoriam gebeurde dat nog dezelfde dag, volgens Jan Stuyt de dag erna.

Op woensdag 9 april sprak paus Franciscus over hem tijdens zijn wekelijkse audiëntie in Rome. Hij noemde Frans een medebroeder en vertelde dat hij voor iedereen in Syrië had gezorgd. “Hij werd daarom door christenen en moslims geliefd en zeer gewaardeerd.” De Verenigde Naties en de Nederlandse regering veroordeelden de moord. Kranten in de hele wereld schreven over de Nederlandse priester die niet was weggegaan.

Niet lang daarna kwam er een bestand, en de oude stad werd ontruimd. Frans maakte het niet meer mee.

### Een graf in de tuin

Een jaar na zijn dood bezocht Jan Stuyt het huis in Homs. Hij schreef dat het graf een bedevaartsplaats was geworden, voor christenen en voor moslims. Vooral jongeren kwamen er. Ook de NOS en de jezuïeten zelf melden dat mensen van beide geloven er bidden.

Was hij een martelaar? Die vraag is gesteld, ook binnen zijn eigen kerk. In de rooms-katholieke kerk is een martelaar iemand die gedood wordt uit haat tegen het geloof. Bij hem is dat niet vastgesteld, omdat niemand weet wie hem doodde of waarom. Een boek over hem uit 2015, onder redactie van Paul Begheyn, heet *Bruggenbouwer en martelaar in Syrië*. In 2019 lieten de jezuïeten weten dat een proces voor zijn zaligverklaring was begonnen.

In januari 2022 meldde Katholiek Nieuwsblad dat dat proces stillag, waarschijnlijk voorgoed. De krant noemde daarvoor meerdere redenen, op gezag van een bron die niet bij naam genoemd werd. De orde heeft de zaak in het openbaar niet verder toegelicht. Ik laat het daarom bij deze feiten.

Hoort hij dan in een boek over martelaren? Ik denk het wel, en ik zeg erbij waarom. Hij werd gedood op de plek waar hij uit trouw bleef, terwijl hij weg had gekunnen. Waarom hij bleef, heeft hij zelf gezegd. Het waren zijn mensen. Hij had beloofd bij hen te blijven zolang er nog één over was. Of de man met het masker iets van zijn geloof wist, weet niemand. Frans wist het wel.

### Vooruit

Bij de tiende sterfdag, in 2024, schreef de wereldwijde leider van de jezuïeten een brief over hem. Frans gebruikte vaak een Arabisch

woord, schreef hij: "Ilal'amam". Het betekent "vooruit". Pater Sosa schreef ook dat Frans zei dat hij zoveel gaf, omdat hij nog meer van het Syrische volk had ontvangen.

In Amsterdam was een herdenkingsmis. In Homs kwamen mensen bij elkaar. Een groep kinderen nam een lied voor hem op.

Misschien sta jij ook ergens waar je niet weg kunt, of niet weg wilt omdat er mensen zijn die je niet in de steek laat. Je handen zijn leeg. Je hebt weinig te geven, behalve dat je er bent.

In de tuin van een huis in de oude stad van Homs ligt een Nederlander begraven. Mensen die er komen bidden, zijn moslim of christen. Ze lopen dezelfde tuin in.

### Wat vaststaat en wat verteld wordt

**Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen):** geboorte in 1938 in Den Haag; vader bankier; jeugd in Amsterdam; vertrek naar het Midden-Oosten in 1964 en Arabisch leren in Libanon; bijna vijftig jaar in Syrië; de jaarlijkse bergtochten met jongeren van verschillende geloven; de boerderij Al Ard bij Homs met werk voor mensen met een beperking; verhuizing naar het jezuïetenhuis in de oude stad in 2011; de video-oproep van eind januari 2014; zijn weigering om bij de evacuatie van februari 2014 te vertrekken; zijn dood door een gemaskerde schutter op 7 april 2014; begrafenis in de tuin van het jezuïetenhuis; de woorden van paus Franciscus op 9 april 2014; het graf als bedevaartsplaats voor christenen en moslims; de herdenkingstocht in Nederland in 2017.

**Alleen uit eigen getuigenis of uit de jezuïetenorde:** zijn uitgaansleven voor de intrede; intrede in Grave in 1959; zijn uitspraak bij de priesterwijding; Aleppo vanaf 1976 en de jaren in Damascus; de plechtige geloften in 1982; het Arabische boekje over mislukken en slagen; de vijftig hectare van de overheid en de veertig bewoners

van Al Ard vanaf 2000; de documenten van de moskee; de brief uit Streven van 2012; het laatste telefoongesprek en het laatste bericht van 6 april 2014; het woord "Ilal'amam".

**Onbevestigd:** de geboortedatum 10 april (alleen Wikipedia, wel passend bij een jezuïtische bron); het precieze jaar waarin hij zich in Syrië vestigde (1966, 1976 of 1980 volgens verschillende bronnen); de omvang van Al Ard; of hij werd begraven op de dag van zijn dood of de dag erna; de precieze plek van de schoten; wie hem doodde en waarom.

**Duiding:** of Frans van der Lugt een martelaar in kerkelijke zin is, is niet vastgesteld; het proces daarvoor ligt volgens Katholiek Nieuwsblad sinds 2022 stil. Dat hij bleef uit trouw aan de mensen om hem heen, staat in zijn eigen woorden.

### Bronnen bij dit hoofdstuk


1. Jezuïeten, In memoriam Nederlandse jezuïeten 2014 (pdf)
2. Jan Stuyt SJ, "Frans van der Lugt, bridge builder and martyr", La Civiltà Cattolica, 25 juli 2019
3. Daniel Silas Adamson, "Frans van der Lugt: A Dutch priest in Homs", BBC News Magazine, 26 april 2014 (herplaatst door Souria Houria)
4. Radio Vaticana, 29 januari 2014
5. ReliefWeb (Jezuïeten Vluchtelingendienst), 10 februari 2014
6. The Tablet, 7 april 2014
7. America Magazine, 7 april 2014
8. Middle East Eye, "Dutch priest shot dead in Syria's Homs"
9. Irish Jesuits International, "A Jesuit martyr for peace", april 2014
10. Paus Franciscus, algemene audiëntie 9 april 2014
11. Jan Stuyt SJ, Kerknet, 27 april 2015

12. Babs Mertens, “Plots besefte ik wat christen zijn tot het uiterste betekent”, Otheo
13. NOS, 8 april 2017, “Voettocht van Syriërs in Nederland voor vermoorde pater Frans”
14. NOS, 6 april 2019, “Pater Van der Lugt weigerde belegerd Homs te verlaten en werd martelaar”
15. Anton de Wit (Katholiek Nieuwsblad) via Crux, 22 januari 2022
16. DutchNews, 21 januari 2022
17. Jesuits.global, “The murder of Fr Frans van der Lugt, 10 years later”, 6 april 2024

# *Nawoord*

Een priester achter de oven in Woerden. Een moeder die een brief schreef voor een jongen die nog niet kon lezen. Een vrouw die over haar geloof wilde praten en over haar vrienden zweeg. Een man die over het ijs terugliep, zo wordt het verteld. Een hoogleraar die in Dachau een pijp en een kruimel brood door het gaas gaf. Een dominee die adressen uitdeelde. Een herder van de herders in de Bekaa. Een oude pater die in Homs bleef.

Ze leefden in verschillende eeuwen en hoorden bij verschillende kerken. Vier van hen werden gedood door andere christenen. Ik heb geprobeerd dat eerlijk te vertellen, zonder de mensen te veroordelen die ik niet ken.

Van sommigen weten we veel, van anderen bijna niets. Van Dirk Willems hebben we een vonnis en een verhaal. Van Bastiaan Jan Ader vond ik geen enkele zin van hemzelf. Wat overblijft, is wat ze deden.

De griffier in Den Haag wilde dat er van Jan de Bakker geen herinnering overbleef. In de Petruskerk in Woerden staat hij nu in gekleurd glas, met een open Bijbel. Achter deze acht staan er veel meer van wie niemand de naam heeft opgeschreven.

*Wees trouw tot in de dood, en Ik zal u de kroon van het leven geven* (Openbaring 2:10)